

Олди-сотди шартномаси ва унинг турлари. Ҳады шартномаси. Рента

1.1. Олди-сотди шартномаси, унинг тушунчаси, белгилари ва турлари

Олди-сотди инсоният томонидан энг қадим замонлардан буён қўлланиб келаётган шартномалардан бири ҳисобланади. Жамиятда товар-пул муносабатлари қарор топиши билан турли касб-ҳунар кишилари олди-сотди шартномаси орқали бошқа касб-ҳунар кишилари меҳнати маҳсулотларини сотиб олиб, истеъмол қилиш ва айна вақтда, ўз меҳнатлари маҳсулотларини сотиш имкониятига эга бўлдилар.

Олди-сотди шартномаси бўйича бир тараф (сотувчи) товарни бошқа тараф (сотиб олувчи)га мулк қилиб топшириш мажбуриятини, сотиб олувчи эса бу товарни қабул қилиш ва бунинг учун белгиланган пул суммасини (баҳосини) тўлаш мажбуриятини олади (ФКнинг 386-моддаси, 1-қисми).

Олди-сотди шартномаси ўз ҳуқуқий табиати бўйича мол-мулкка нисбатан мулк ҳуқуқи ёхуд мулк ҳуқуқларни бир шахсдан иккинчи шахсга ўтказиш бўйича мажбуриятлар туркумига киради. Айна вақтда ушбу шартномани бошқа ўхшаш шартномалардан ажратиб турувчи ҳуқуқий белгилари мавжуд бўлиб, унга қуйидагилар киради:

Биринчидан, олди-сотди шартномаси ҳақ бараварига тузиладиган (пулли) шартнома ҳисобланади. Бунда ҳар доим сотувчи топширадиган мол-мулк (товар) эвазига сотиб олувчи муайян миқдорда пул (сўм, валюта) билан белгиланган ҳақ тўлайди.

Иккинчидан, олди-сотди шартномаси консенсуал шартномалар гуруҳига мансуб. Бошқача айтганда, бу шартнома бўйича тарафлар ўртасидаги ҳуқуқ ва мажбуриятлар шартноманинг барча муҳим шартлари тўғрисида ўзаро келишилган ва шартнома тегишли шаклда расмийлаштирилган вақтдан бошлаб вужудга келади.

Учинчидан, шартнома муносабатлари таркибига кўра, у икки томонлама шартнома бўлиб ҳисобланади. Юқорида Фуқаролик кодексида мустаҳкамлаб қўйилган шартномага берилган таърифдан ҳам кўриниб турибдики, ушбу шартномада икки тараф - сотувчи ва сотиб олувчи қатнашади ва ҳар иккала тараф маълум ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлади: сотувчи ашёни топшириш бурчини ва бунинг учун ҳақ олиш ҳуқуқини олади, олувчи эса ашё (товар) қийматини тўлаши лозим ва сотилган ашёнинг ўзига топширилишини талаб қилиш ҳуқуқини олади.

Айни вақтда шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, олди-сотди шартномаси бўйича сотилган ашё (товар)га нисбатан мулк ҳуқуқ сотувчидан сотиб олувчига ўтади ва бу ҳолат шартноманинг энг асосий белгиси бўлиб ҳисобланади. Бунда товарлар муомаласида бевосита товар эгалари, яъни бу товарларни тасарруф қилишга ҳақли бўлган шахслар иштирок этадилар.

Бозор муносабатлари тизимида олди-сотди шартномаси ҳўжалик юритувчи турли субъектлар ўртасида муносабатларни расмийлаштиришнинг энг муҳим ва асосий ҳуқуқий воситаларидан бўлиб ҳисобланади. Айни вақтда, у кишиларнинг кундалик турмушида ҳам энг кўп қўлланиладиган шартнома сифатида эътироф этилади.

Олди-сотди шартномаси савдо муносабатларининг хусусиятларига ва шаклларига қараб, бир неча турларга бўлинади: улгуржи савдо; чакана савдо; ким ошди савдоси; насияга товарларни сотиш ва ҳ.к. Шартнома предмети бўйича эса у турар-жойларнинг, корхонанинг, кўчмас мулкнинг, қимматли қоғозларнинг олди-сотди шартномалари, маҳсулот етказиб бериш, контракция, энергия таъминоти ва ш.к. шартномаларга бўлинади.

1.2. Ташқи савдо муносабатларида олди-сотди шартномасининг ҳуқуқий асослари

Олди-сотди шартномаси нафақат мамлакат ички муомаласида, балки ташқи иқтисодий муносабатларда ҳам энг кўп қўлланиладиган шартнома ҳисобланади. Ушбу шартнома халқаро миқёсларда кенг қўлланилаётгани сабабли ҳам халқаро ташкилотлар томонидан унинг ҳуқуқий негизлари шакллантирилишига алоҳида аҳамият берилмоқда. Жумладан, 1980 йили Венада қабул қилинган БМТнинг Товарларни халқаро олди-сотди шартномалари ҳақидаги конвенцияси, савдо-сотикда қўлланиладиган «Инкотермс» атамаларини талқин этиш бўйича халқаро қоидалар, шунингдек истеъмолчиларнинг ҳуқуқлари ҳақида халқаро-ҳуқуқий ҳужжатлар ишлаб чиқилган.

Вена Конвенцияси халқаро савдо-сотикда кўпчилик томонидан қўлланиладиган ўзига хос умумий (универсал) ҳуқуқий ҳужжат сифатида муҳим аҳамиятга эга. Ушбу Конвенцияда умумий ҳуқуқ ва Қитъа ҳуқуқи тизимларини савдо-сотик бўйича шартномаларининг турлича ёндашувларини, зиддиятларини юмшатиб, ҳуқуқий-техник жиҳатдан муросага келтириш ва умумий қоидалар ишлаб чиқилишига эришилган.

Вена Конвенцияси турли мамлакатлардаги субъектлар ўртасидаги товарлар олди-сотдисини тартибга солишга қаратилган умумий ва ягона меъёрларни ўзида мужассамлайди.

Конвенция, асосан, тадбиркорлик соҳасидаги халқаро олди-сотди шартномаларини тартибга солади, шу сабабли ҳам шахсий, оилавий ёхуд уйда фойдаланиш учун товарлар харид қилишда қўлланилмайди. Айни вақтда, Конвенция ундирувга қаратилган мол-мулкни аукционларда сотишга, қимматли қоғозлар, акциялар, таъминлов қоғозлари ва муомала ҳужжатлари, сув транспорти ва ҳаво транспорти кемалари, электр энергияси сотиб олишга нисбатан ҳам қўлланилмайди.

Вена Конвенцияси фақат олди-сотди шартномасининг тузилишини ва ушбу шартнома асосида тарафларда ҳуқуқ ва мажбуриятлар вужудга келишини тартибга солади. Шу сабабли ҳам агарда бошқача қоида белгиланмаган бўлса, у шартноманинг ўзи, унинг шартлари ҳақиқийлиги, шунингдек сотилган товарга нисбатан мулк ҳуқуқи ҳақида шартнома белгиланган оқибатларга тааллуқли эмас. Шу билан бирга, Конвенция сотувчининг товар бирор шахснинг соғлиғини шикастланиши ёхуд ўлимига сабаб бўлган ҳолатлар учун жавобгарлик масалаларига ҳам қўлланилмайди.

Конвенциянинг 11-моддасига асосан олди-сотди шартномаси ёзма шаклда тузилиши шарт қилиб қўйилмаган, умуман шартнома шаклига нисбатан талаблар мавжуд эмас. Шартноманинг мавжудлиги йўл қўйиладиган далилларнинг барчаси, шу жумладан, гувоҳ кўрсатувлари орқали ҳам исботланиши мумкин. Вена Конвенциясида олди-сотди шартномасининг тузилиши масалалари ҳал этилган, сотувчи ва харидор мажбуриятлари, тарафлар томонидан шартнома шартлари бузилганда ҳуқуқий муҳофаза воситалари белгилаб қўйилган, шунингдек унда товар шикастланган ёки нобуд бўлган ҳолларда харидорга зарар таҳликаси (хавф-хатари) қандай ўтиши ҳақидаги қоидалар тарафларни жавобгарликдан озод қилиш асослари ва ш.к меъёрлар мавжуд.

Конвенциянинг 28-моддасига асосан тузук тараф шартнома шартларини бузган тарафдан мажбуриятни асл (натура) ҳолича бажариш ёхуд етказилган зарарларни тўла қоплашни талаб қилишга ҳақли¹.

Маълумки, олди-сотди шартномасида қўлланиладиган иборалар турли мамлакатларда турлича талқин этилади. Бинобарин, ташқи савдо муносабатларидаги субъектлар ўртасида бу борада турли англашилмовчиликлар, низолар келиб чиқиши мумкин. Буларнинг олдини олиш

¹ Комаров А. С. Ответственность в коммерческом обороте. –М.: Юр. Лит. 1996. -182 б.

учун “Инкотермс” савдо-сотик ибораларини талқин этиш бўйича халқаро қоидалар ишлаб чиқилган. Қачон сотувчи ўз мажбуриятини бажарган ҳисобланиши ва демак сотилган товарнинг шикастланиши ёки нобуд бўлиши натижасида вужудга келадиган зарар ва харажатлар қачондан бошлаб харидор зиммасига юкланиши қоидаларини белгиловчи франко турларининг ягона талқини ҳам “Инкотермс”да мустаҳкамлаб қўйилган. Бундан ташқари, тегишли шартнома турида товарни суғурталаш, товарнинг экспорти учун божни ким (харидор ёки сотувчи) тўлаши масалалари ҳам назарда тутилган. Тарафлар «Инкотермс» қоидалари орқали ўзлари учун маъқул вариантларни танлаб олишлари мумкин. «Инкотермс»ни қўллаш тадбиркорларга турли мамлакатлар савдо-сотик амалиётидаги тафовутлар, бундай фарқлар натижасида келиб чиқадиган низолар ва уларни суд тартибида ҳал этишдаш вужудга келиши мумкин бўлган муаммолар ва қийинчиликларни бартараф этиш имконини беради.

1.3. Олди-сотди шартномасининг шакли

Олди-сотди шартномасининг шаклига нисбатан битимларнинг шакли ҳақидаги қоидалар (ФКнинг 108-112-моддалари), шунингдек, шартноманинг шакли ҳақидаги қоидалар (ФКнинг 336-моддаси) қўлланилади. Бунда шартноманинг тури ва товарнинг ўзига хос хусусиятлари муҳим аҳамиятга эга. Олди-сотди шартномаси шаклини белгилашда, биринчидан, фуқаролик муомаласининг талаблари, иккинчидан эса, олди-сотди битимлари қонунийлигининг устидан назорат қилиш зарурати, бундай муносабатларда жамият манфаатлари ёхуд айрим шахслар манфаати ҳимоясини таъминлаш зарурати билан боғлиқ ҳолатлар белгиловчи омил бўлиб ҳисобланади. Масалан, нақд пул ҳисобига амалга ошириладиган чакана савдода тарафларга қулайлик туғдириш учун олди-сотди шартномасини махсус расмийлаштириш талаб этилмайди. Нақд пул бараварига тузиладиган ва тузилиш вақтининг ўзидаёқ ижро этиладиган олди-сотди шартномаси, умумий қоида бўйича суммасидан қатъи назар, оғзаки шаклда тузилиши мумкин. Бинобарин, савдо дўконларида, бозорларда тузиладиган олди-сотди шартномалари товарларнинг харидорларга дархол топширилгани ва шу ондаёқ ҳақ тўлангани сабабли оғзаки расмийлаштирилиши мумкин.

Агарда олди-сотди шартномасини амалга оширишда ҳақ тўлаш ва сотилган товарни топшириш бир вақтнинг ўзида, сотувчи ва харидор томонидан муқобил ижро этилмаса, масалан, товар ҳақини олдиндан тўлаш, насияга товар сотиш, товар ҳақини бўлиб-бўлиб тўлаш (ФКнинг 420-422-

моддалари) ҳолларида шартнома ёзма равишда тузилиши мақсадга мувофиқ ёхуд бундай ҳолларда тегишли ҳаракатларнинг содир этилганлиги (масалан, пул олдиндан тўланганлиги, товар насияга сотилгани) факти чек, жетон, тилхат орқали гувоҳлантирилиши лозим. Бу эса келгусида тарафлар ўртасида низолар келиб чиқишининг олдини олади ёхуд бундай низоларнинг адолатли ҳал этилишига хизмат килади.

Кўчмас мол-мулк шу жумладан, турар-жойлар олди-сотдиси, автомобиллар, ов, ўқ отар қуроллари ва ш.к. предметлар олди-сотдиси устидан назорат ўрнатиш ижтимоий аҳамиятга эга. Шу сабабли ҳам бундай шартномалар ёзма тузилиши, нотариал гувоҳлантирилиши, махсус давлат рўйхатидан ўтказилиши талаб этилади. Бундай ҳолларда шартнома тегишли шаклда расмийлаштирилмаслиги унинг ҳақиқий саналмаслиги ёки қонунда белгиланган бошқа оқибатлар келиб чиқишига сабаб бўлади. Бундай талаблар ташқи савдо битимларига нисбатан ҳам қўлланилади.

1.4. Олди-сотди шартномасида тарафлар

Олди-сотди шартномасида тарафлар сотувчи ва харидор ҳисобланади. Бунда тарафлар сифатида фуқаролар ва юридик шахслар қатнашиши мумкин. Айни вақтда муайян ҳолларда шартномада тараф сифатида давлат ҳам иштирок этиши мумкин.

Олди-сотди шартномаси юқорида кўрсатилган субъектлар ўртасида, шунингдек, ўзаро тузилиши мумкин. Шартномада тараф сифатида фуқаро қатнашганда у муомала лаёқатига эга бўлиши шарт. Бинобарин, вояга етган, яъни 18 ёшга тўлган ва қонунда белгиланган тартибда муомала лаёқати чекланмаган ҳар қандай шахс шартномада тараф сифатида иштирок эта олади. Айни вақтда, қонун муомала лаёқати чекланган ёки муомалага лаёқатсиз фуқароларнинг ҳам олди-сотди шартномасида тараф сифатида қатнашиш ҳолатларини назарда тутди. Масалан, олти ёшдан ўн тўрт ёшгача бўлган кичик ёшдаги болалар майда маиший битимлар тузишга, масалан, кичик суммада товарлар сотиш ёки сотиб олишга (музқаймоқ, чанқовбосди ичимликлар, қалам, дафтар, ҳаво шарлари ва ш.к) ҳақли (ФКнинг 29-моддаси 2-қисми 1-банди). Ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган вояга етмаганлар ўз иш ҳақи, стипендияси ва бошқа даромадлари ҳисобига товарлар сотиб олиш ёхуд уларни сотишга ҳақли (ФКнинг 27-моддаси 2-қисми 1-банди).

ФКнинг 22-моддаси, 2-қисми ва 28-моддада белгиланган тартибда тўла муомала лаёқатига эга бўлган вояга етмаганлар ҳам олди-сотди шартномасида суммасидан қатъи назар, тўла ҳуқуқли тараф сифатида

катнаша оладилар. Спиртли ичимликлар ёхуд наркотик моддалар суиистеъмол қилганлиги сабабли муомала лаёқати чекланган шахслар ҳам мустақил равишда майда маиший битимлар туза оладилар (ФКнинг 31-моддаси). Бундай шахслар, шунингдек, ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган вояга етмаганлар йирик суммадаги олди-сотди шартномаларини фақат ҳомийси, ота-оналари ёки фарзандликка олувчилар розилиги билангина туза оладилар.

Ҳар хил ташкилий тузилмалар олди-сотди шартномасида тараф бўлишлари учун қуйидаги икки талабга жавоб беришлари шарт: биринчидан, бундай тузилмалар юридик шахс мақомига эга бўлишлари ва иккинчидан, улар тузаётган олди-сотди шартномаси уларнинг таъсис ҳужжатларига зид бўлмаслиги лозим.

Одатда шартномада сотувчи сифатида қатнашаётган шахсга со-тилаётган ашё мулк ҳуқуқи асосида тегишли бўлади, бироқ айрим ҳолларда сотувчи сотилаётган товарнинг мулкдори бўлмаслиги ҳам мумкин. У ҳолда сотувчининг товарни сотишга бўлган ҳуқуқи қонун ёки шартнома асосида вужудга келган бўлиши лозим (масалан, давлат корхонаси томонидан унга хўжалик юритиш ҳуқуқи асосида бириктириб қўйилган товарни сотиши ёхуд воситачилик (комиссион) дўконларида товарларни сотиш).

Қонунда бир неча субъектга умумий мулк ҳуқуқи асосида тегишли бўлган ашёларни сотишнинг алоҳида тартиби белгиланган. Мулкдорлардан бири ўз улушини бошқа шахсга сотган вақтда қолган шериклари сотилаётган улушни у сотиладиган нархда ва бошқа тенг шартларда имтиёзли сотиб олиш ҳуқуқига эга, ким ошди савдоси орқали сотиш ҳоллари бундан мустасно (ФКнинг 224-моддаси). Эр-хотинга биргаликдаги умумий мулк ҳуқуқи асосида тегишли бўлган, никоҳ давомида орттирилган мол-мулк ҳам ҳар иккаласининг розилиги асосида сотилади.

1.5. Олди-сотди шартномасининг предмети, баҳоси ва муддатлари

Олди-сотди шартномаси бўйича эркин суратда бошқа шахсларга берилиши мумкин бўлган, фуқаролик муомаласидан ташқари чиқарилмаган ҳар қандай ашёлар товар бўлиши мумкин.

Фуқаролик муомаласидан чиқарилган объектлар олиш-сотиш предмети бўла олмайди. Сотилиши ҳамда сотиб олиниши мумкин бўлмаган корхоналар ва мол-мулк турлари ҳамда гуруҳларининг рўйхати Ўзбекистон

Республикасининг Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисидаги қонуннинг 4-моддасида² кўрсатилган. Бунга давлат мутлақ мулк ҳуқуқи асосида тегишли бўлган объектлар, тарихий-маданий ва табиий мерос объектлари, ҳарбий-техникавий мол-мулк ҳарбий кўрол-яроғлар, портловчи ва радиоактив моддалар, умумий фойдаланишдаги автомобиль йўллари, кабристон ва ш.к. объектлар киради. Айрим объектлар фуқаролик муомаласида чекланган ҳаракатда бўлади. Уларни махсус рухсат олиш асосида сотиб олиш ёки сотиш мумкин (масалан, кучли наркотик дорилар фақат махсус рецепт асосида, рўйхатда қайд этилиб сотилади).

Товар сифатидаги ашёлар хусусий аломатлар билан белгиланган ашёлар ёхуд жисмий аломатлари билан белгиланган ашёлар ёки кўчмас мол-мулк бўлиши мумкин.

Валюта қийматларини олиш-сотиш давлатнинг ваколатли идоралари томонидан белгиланган тартибда амалга оширилади. Мамлакатимиз ички савдо муомаласида сотилган товарлар учун ҳақ чет эл валютасида эмас, балки умумий қоида тарзида сумда амалга оширилади. Сотилган товар ҳақини чет эл валютасида тўлашга давлатнинг ваколатли идоралари томонидан белгиланган тартибда ва ҳоллардагина йўл қўйилади. Қимматли қоғозларни олиш-сотиш, айрим турдаги олди-сотди (чакана олди-сотди, товарлар етказиб бериш, энергия таъминоти, корхонани сотиш, кўчмас мол-мулкларни сотиш) махсус белгиланган тартибда амалга оширилади. Масалан, қимматли қоғозларни олди-сотди қилиш Ўзбекистон Республикасининг 2008 йил 22 июлда қабул қилинган “Қимматли қоғозлар бозори тўғрисида”ги қонун билан тартибга солинади.

Қонун олди-сотди шартномаси предмети доирасига ашёлар, валюта қийматликлари, қимматли қоғозлар билан бирга мулкый ҳуқуқларни ҳам киритади. Бошқача айтганда ФКнинг олди-сотди шартномаси тўғрисидаги умумий қоидалари параграфи нормалари мулкый ҳуқуқларни сотишга нисбатан ҳам қўлланилади, агарда ушбу ҳуқуқлар мазмуни ёки моҳиятидан бошқача ҳолат келиб чиқмаса (ФКнинг 386-моддаси 4-қисми). Албатта мулкый ҳуқуқлар доираси ниҳоятда кенг ва ранг барангдир. Амалиётда баъзи мулкый ҳуқуқларни ҳақ эвазига бошқа шахсга ўтказиш ҳолатлари учрайди. Улар орасида кенг тарқалгани интеллектуал мулк объектларига нисбатан мутлақ ҳуқуқларни сотиш ҳисобланади. ихтирога фойдали моделга, саноат намунасига, фан, адабиёт ва санъат асарларига нисбатан мутлақ ҳуқуқларни сотиш мумкин. Агар мутлақ ҳуқуқ патент орқали расмийлаштирилган бўлса

²Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 14-сон, 109-модда.

бундай олди-сотди ваколатли давлат идорасида (патент идорасида) расмийлаштирилиши лозим. Муаллифлик мутлақ ҳуқуқларни олди-сотди шартномаси эса ёзма тузиш шарт (нотариал расмийлаштириш мақсадга мувофиқ).

Мажбурият билан боғлиқ ҳуқуқларни олди-сотди предмети бўлиши учун қуйидагилар талаб этилади:

Биринчидан, сотувчининг ўз-ўзига нисбатан мулкӣ ҳуқуқлари шартнома предмети бўла олмайди;

Иккинчидан шартноманинг предмети фақат мулкӣ ҳуқуқ (мажбурият эмас) бўлиши лозим (корхона олди-сотдиси бундан мустасно);

Учинчидан шартномалардан ва шартномалардан ташқари мажбуриятлардан келиб чиқувчи талаб қилиш ҳуқуқи натурал (асл ҳолича) бўлиши керак (бинобарин пул бўйича тўловни ундириш ҳуқуқидан бошқа шахс фойдасига воз кечиш олди-сотди бўлиб ҳисобланмайди)³.

Олди-сотди шартномаси, агар қонунда бошқача ҳол белгиланган бўлмаса ёки у товарнинг хусусиятидан келиб чиқмаса, шартномани тузиш пайтида сотувчида мавжуд бўлган товарни, шунингдек, келажакда сотувчи яратадиган ёки оладиган товарни олиш-сотиш ҳақида ҳам тузилиши мумкин.

Шартноманинг товар ҳақидаги шarti унинг асосий ва муҳим шarti ҳисобланади, бусиз шартнома мавжуд бўла олмайди. Агар шартнома товарнинг номи ва миқдорини аниқлаш имконини берса, товар тўғрисидаги олди-сотди шартномасининг шarti келишилган ҳисобланади.

Олди-сотди шартномасида баҳо харидор томонидан сотиб Олинаётган товар учун сотувчига тўланадиган маълум миқдордаги пул суммасидир. Агарда харидор олинаётган товар эвазига сотувчига пул эмас, балки ашёни топширса, ёхуд маълум хизмат кўрсатишни, иш бажаришни ўз устига олса, ёхуд текин олиш назарда тутилган бўлса, у ҳолда олиш-сотиш ҳисобланмайди.

Олди-сотди шартномасида товарнинг баҳоси тарафларнинг келишуви билан белгиланади. Қонунда назарда тутилган ҳолларда тегишли ваколатга эга бўлган давлат органлари белгиладиган ёки тартибга соладиган баҳолар (тарифлар, расценкалар, ставкалар ва ҳ.к) қўлланилади (ФКнинг 356-моддаси, 2-қисми). Масалан, айрим турдаги товарлар фақат бир ёки чекланган доирадаги бир неча корхоналар томонидан ишлаб чиқарилиши ва бу корхоналар ўзларининг бундай устун, монопол мавқеидан фойдаланиб, товарлар баҳосини белгилашда суиистеъмолликлар қилиши мумкин. Шу

³ Гражданское право. Т. 2. –М.: Проспект. 1999. Б. 11-12.

сабабли ҳам “Товар бозорида монополистик фаолиятни чеклаш ва рақобат тўғрисида”ги қонун (1996 йил 27 декабрда қабул қилинган), “Табиий монополиялар тўғрисида” ги қонун ва шу каби қонунларда товарлар нархи белгилаб қўйилиши мумкин, бироқ бозор муносабатлари тизимида кўпчилик товарларнинг баҳоси тарафлар томонидан ўзаро келишув асосида белгиланади.

Тўловни амалга ошириш учун зарур бўлган ҳаракатларни амалга ошириш харидор ҳисобидан амалга оширилади (ФКнинг 418-моддаси 1-қисми). Масалан, пулни почта орқали юбориш, сотувчининг банк ҳисоб рақамига ўтказиш харажатлари ва ҳ.к.

Товарнинг баҳоси унинг оғирлигига қараб белгиланадиган бўлса, агар шартномада бошқача ҳолат белгиланмаган бўлса, у соф оғирлиги (нетто) бўйича аниқланиши лозим, бунда товарнинг идиш ёки ўров ҳолидаги оғирлиги (брутто) асос бўлиб ҳисобланмайди.

Агар олди-сотди шартномасида товарнинг баҳоси уни белгилайдиган кўрсаткичлар (таннарх харажатлар ва ҳ.к.)га қараб ўзгартирилиши лозимлиги назарда тутилган бўлса, аммо шу билан бирга, баҳони қайта кўриб чиқиш усули белгиланган бўлмаса, баҳо ушбу кўрсаткичларнинг шартнома тузилган пайтдаги ва товарни топшириш пайтидаги ўзаро нисбатидан келиб чиққан ҳолда белгиланади. Масалан, олди-сотди шартномаси январь ойида тузилди, товар харидорга май ойида топширилди. Мана шу вақт оралиғида товарнинг баҳоси 20 фоизга қимматлашди. Бинобарин, бундай ҳолда бирламчи баҳо ва охирги баҳо ўртасидаги нисбат ҳисобга олинмоғи лозим.

Сотувчи товарни топшириш мажбуриятини кечиктириб юборганида баҳо товарни шартнома бўйича топшириш лозим бўлган вақтдаги баҳо бўйича тўланади.

Шартнома тузилгандан кейин баҳони ўзгартиришга қонун ҳужжатлари, шартномада назарда тутилган ҳолатларда ва шартларда йўл қўйилади.

Баҳо ҳақида келишув шартноманинг муҳим шартидир. Бундай келишувга эришилмаганида шартнома тузилмаган ҳисобланади. Баҳо назарда тутилмаган ва шартнома шартлари бўйича белгиланиши мумкин бўлмаган ҳолларда баҳо худди товарлар учун тўланадиган нархлар бўйича белгиланади. Ушбу қоида ФКнинг 356-моддаси, 3-қисми мазмунидан келиб чиқади. Мазкўр ҳолларда, гарчи шартномада баҳо ҳақида келишув мавжуд бўлмаса ҳам, тарафлар бундан келишувга эришгани ҳақидаги презумпция амал қил ад и.

Олди-сотди шартномасини ижро этиш муддати тарафларнинг ўз мажбуриятларини амалга ошириш вақти билан белгиланади. Бундай муддат қонун ҳужжатларида ёхуд тарафларнинг келишуви билан белгиланади.

1.6. Олди-сотди шартномасининг мазмуни

Олди-сотди шартномасининг мазмунини тарафларнинг ҳуқуқ ва бурчлари ташкил этади.

Сотувчининг асосий бурчи ва ҳуқуқи сотилган ашёни шартномага мувофиқ олувчининг ихтиёрига топширишдан ва бунинг учун тегишли ҳақни олишдан иборат.

Олувчининг асосий ҳуқуқи ва бурчи сотилган товарни қабул қилиб олиш ва бунинг учун белгиланган ҳақни тўлашдан, агар сотилган товар ўзига шартнома шартларига мувофиқ топширилмаган бўлса, уни ўзига топширишни талаб қилишдан иборат бўлади.

Олди-сотди шартномасини ижро этиш юзасидан қилинадиган ҳаракатларни, яъни товарни топшириш ва ҳақини тўлаш, агар қонун ёки шартномада бошқача ҳолат белгиланмаган бўлса, дарҳол амалга ошириш лозим. ФКнинг 419-моддаси, 1-қисмига асосан харидор товар ҳақини сотувчи томонидан ушбу товарни ёки ушбу товарни тасарруф қилиш ҳужжатларини берганидан сўнг кечиктирмасдан тўлаши лозим.

Қонун айти вақтда тарафлар зиммасига яна бир қатор қўшимча мажбуриятлар ҳам юклайди.

Сотувчи сотилган мол-мулкни (товарни) то у топширишигача сақлаши шарт. Бу қоида ФК 391-моддасида мустаҳкамланган. Мулк ҳуқуқи ёки бошқа ашёвий ҳуқуқ мол-мулкни топширишдан олдин сотиб олувчига ўтган ҳолларда сотувчи мол-мулкнинг ёмонлашувига йўл қўймай, уни топширгунга қадар сақлаши шарт. Бунда қилинган чиқимлар харидор зиммасига юклатилади.

Сотувчи зиммасига яна бир мажбурият ФКнинг 393-моддасида белгилаб қўйилган. Сотувчи товарни сотиб олувчига учинчи шахсларнинг ҳар қандай ҳуқуқларидан озод ҳолда топшириши шарт, сотиб олувчи шахсларнинг ҳуқуқлари бўлган товарни (ижарага берилган, гаровга қўйилган, текин фойдаланишга берилган товарни) қабул қилишга розилик берган ҳоллар бундан мустасно. Сотувчи ушбу мажбуриятни бажармаган ҳолларда харидор товар баҳосини камайтиришни ёки шартномани бекор қилиб, қўрилган зарарлар қопланишини талаб қилишга ҳақли (сотиб олувчи

бу товарга учинчи шахсларнинг ҳуқуқлари борлигини билган ёки билиши лозим бўлгани исботланадиган ҳоллар бундан мустасно).

Юқоридаги қоидалар товарни сотиб олувчига топшириш пайтида унга учинчи шахсларнинг даъволари борлиги сотувчига маълум ҳолларда (масалан, учинчи шахс сотилаётган товар ўзининг мулки эканлиги ҳақида сотувчига айтган ва унинг ўзига қайтарилишини талаб этиб, даъво қилаётган ҳолларда) ҳам, агар бу даъволар кейинчалик белгиланган тартибда қонуний деб тан олинган бўлса, тегишли равишда қўлланади.

Агар учинчи шахс олди-сотди шартномаси бажарилгунга қадар вужудга келган асос бўйича товарни олиб қўйиш тўғрисида сотиб олувчига даъво қилса (эвикция), сотиб олувчи сотувчини ишда қатнашишга жалб қилишга ҳақли, сотувчи ҳам бу ишда сотиб олувчи тарафида қатнашиши шарт. Масалан, А. исмли шахс Б. исмли шахсга сигир сотади. Орадан кўп ўтмай, Д. исмли шахс ушбу сигир унинг мулки эканлиги ва ундан ўғирлаб кетишганини билдириб, сигирни ўзига қайтариш ҳақида судга виндикацион даъво билан мурожаат қилади. Бундай ҳолда Д. Б.га нисбатан даъво қилади. Аини вақтда Б. ушбу ишга А.ни жалб этиши лозим.

Агарда сотувчи ишда қатнашганида сотилган товар сотиб олувчидан олиб қўйишликнинг олдини олган бўлиши мумкинлигини исботлаб берса, сотиб олувчи сотувчини ишда қатнашишга жалб қилмаслиги сотувчини сотиб олувчи олдида жавобгарликдан озод қилади.

Сотиб олувчи томонидан ишда қатнашишга жалб қилинган, бироқ унда қатнашмаган сотувчи (агарда, масалан, товар учинчи шахс томонидан даъво кўзғатиш асосида сотиб олувчидан олиб қўйилган бўлса) сотиб олувчининг ишни нотўғри юритганлигини исботлаш ҳуқуқидан маҳрум бўлади.

ФКнинг 395-моддасида сотиб олувчидан товар олиб қўйилганда сотувчининг жавобгарлиги белгилаб қўйилган. Агар юқоридаги мисолга мурожаат қилсак Д.нинг Б.га нисбатан даъвоси қаноатлантирилган, яъни сигир ундан олиниб, Д.га берилган тақдирда А. Б.нинг барча зарарларини қоплаши лозим. (Б. сигирнинг ўғирланган эканлигини ва А. уни сотишга ҳақли эмаслигини билган ҳоллар бундан мустасно).

Олинган товар учинчи шахслар томонидан сотиб олувчидан талаб қилиб олинадиган ҳолларда тарафларнинг сотувчини жавобгарликдан озод қилиш ёки унинг жавобгарлигини чеклаш тўғрисидаги қелишуви ҳақиқий эмас.

Олди-сотди шартномаси бўйича сотувчи товарни харидорга мулк сифатида топшириши шартнома реал ижросининг белгиси эканлиги сабабли

сотиб олувчи қачондан бошлаб сотилган товарга нисбатан мулкдор бўлиб ҳисобланиши муҳим амалий аҳамият касб этади. Бу масалани тўғри ҳал этиш қатор ҳуқуқий оқибатлар билан боғлиқ жумладан, товарнинг тасодифан шикастланиши ёки нобуд бўлиш хавф-хатари кимнинг зиммасига тушади, сотилаётган товарга нисбатан у ёки бу тараф кредиторларининг ҳақ ундириш ҳақидаги талабларига қаратиш мумкин ёки мумкин эмаслиги, харидорга ушбу мол-мулкка нисбатан эгаллаш, фойдаланиш, тасарруф қилиш бўйича ваколатларнинг реал амалга ошириш имкониятлари вужудга келиши мана шундай ҳолатлардан ҳисобланади.

Масалан, В. исмли шахс Д. исмли шахсдан енгил машина сотиб олди. Шартнома тузилиб, нотариал гувоҳлантирилди, ДАНда рўйхатдан ўтказилди. Шартнома бўйича В. шартнома рўйхатидан ўтказилган куннинг эртасига Д.га пулни тўлаб, машинани олиб кетиши керак эди. Бироқ ўша куни тунда гаражга яшин тушиб, машина ёниб кетди. Савол туғилади: В. Д.га пулни тўлаши керакми ёки йўқми? Бу масаланинг ечими машина ёнган вақтда кимнинг мулки эканлиги билан боғлиқ.

ФКнинг 185-моддасига мувофиқ, шартнома асосида мол-мулк олувчида мулк ҳуқуқи агар қонунда ёки шартномада бошқача белгиланмаган бўлса, ашё топширилган пайтдан бошлаб вужудга келади. Агар бундай шартнома давлат рўйхатидан ўтказилиши ёхуд нотариал тасдиқланиши керак бўлса, тегишли ҳаракат содир этилгандан бошлаб, агар шартномани ҳам нотариал тасдиқлаш, ҳам давлат рўйхатидан ўтказиш зарур бўлганида эса, рўйхатдан ўтказилган пайтдан бошлаб вужудга келади.

ФКнинг 390-моддасида сотувчининг товарни топшириш мажбуриятини бажариш пайти белгилаб қўйилган. Бунга асосан, башарти олди-сотди шартномасида бошқача ҳол назарда тутилган бўлмаса, сотувчининг сотиб олувчига товарни топшириш вазифаси қуйидаги пайтларда бажарилган ҳисобланади:

агар шартномада товарни етказиб бериш мажбурияти назарда тутилган бўлса, товарни сотиб олувчига ёки у кўрсатган шахсга топшириш пайтида;

агар товар сотиб олувчига товар турган ерда берилиши лозим бўлса, товарни сотиб олувчи ихтиёрига топшириш пайтида; шартномада назарда тутилган муддатда товар тегишли ерда сотиб олувчига топшириш учун тайёр бўлган ва сотиб олувчи шартнома шартларига мувофиқ товар топширишга тайёр эканлигидан хабардор қилинган вақтда товар сотиб олувчи ихтиёрига топширилган деб ҳисобланади. Агар товарнинг шартнома мақсадларига

мослиги тамғалаш ёки бошқа йўл билан тасдиқданган бўлмаса, товар топшириш учун тайёр деб ҳисобланмайди.

Олди-сотди шартномасидан сотувчининг товарни сотиб олувчига етказиб бериш ёки товарни турган ерида сотиб олувчига топшириш мажбурияти келиб чиқмайдиган ҳолларда, агарда шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, товарни сотиб олувчига етказиб бериш учун ташувчига (транспорт ташкилотига), алоқа ташкилотига топшириш пайтида сотувчининг товарни топшириш мажбурияти бажарилган ҳисобланади. Умумий қоида бўйича сотувчи сотиб олувчига ашёни бериш билан бир вақтда унга мансуб ашёларни, шунингдек, қонунда ёки шартномада назарда тутилган ашёга алоқадор ҳужжатлар (техник паспорт, сифат сертификати, фойдаланиш учун йўриқнома ва ҳ.к.)ни ҳам топшириши лозим.

Сотувчининг товарни харидорга топшириш мажбуриятини бажариш муддати олди-сотди шартномасида белгиланади, агар шартномада бундай шарт мавжуд бўлмаса, ФКнинг 242-моддаси қоидалари қўлланилади.

Белгиланган муддат бузилган тақдирда харидорда шартномани бажаришга қизиқиш йўқолиши шартномадан аниқ билиниб турса, масалан, арча безакларини харидорга 29 декабргача топшириш ҳақидаги шарт, олди-сотди шартномаси уни қатъий белгиланган муддатда бажариш шарти билан тузилган ҳисобланади. Сотувчи бундай шартномани унда белгиланган муддатдан олдин ёки бу муддат тугагандан сўнг харидорнинг розилигисиз бажаришга ҳақли эмас.

ФКнинг 392-моддасида кўрсатилишича, агарда олди-сотди шартномасида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, товарнинг тасодифан nobуд бўлиш ёки шикастланиш хавф-хатари сотувчи товарни сотиб олувчига топшириши бўйича ўз мажбуриятларини қонун ёки шартномага мувофиқ бажарган деб ҳисобланган пайтдан бошлаб сотиб олувчига ўтади. Агарда тарафлар келишувида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, йўлда бўлган пайтида сотилган товарнинг тасодифан шикастланиш ёки nobуд бўлиш хавфи шартнома тузилган пайтдан бошлаб сотиб олувчига ўтади.

Олди-сотди шартномасининг товар тасодифан nobуд бўлиши ёки шикастланиши хавфи у биринчи ташувчига топширилган вақтдан бошлаб сотиб олувчига ўтиши ҳақдаги шарти, агар шартнома тузилган вақтида сотувчи товар йўқолгани ва шикастланганини билган ёки билиши лозим

бўлган бўлса ва бу ҳақда сотиб олувчига маълум қилмаган бўлса, сотиб олувчи талабига кўра суд томонидан ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин.

Агар товарни топшириш сотувчи томонидан кечиктирилса ёки харидор томонидан товарни қабул қилиб олиш кечиктирилган бўлса, товарнинг тасодифан нобуд бўлиш ёки шикастланиш хавф-хатари кечиктирган тараф зиммасига юкланади.

Хусусий белгили ашёларнинг олди-сотди шартномасида ФК 331-моддасида белгиланган қоидалар қўлланилади.

Харидор зиммасидаги асосий мажбурият товар ҳақини қонун ёки шартномага мувофиқ муддатда ва миқдорда тўлаш ҳисобланади. Умумий қоида бўйича харидор сотувчи унга товарни ёки товарни тасарруф қилиш ҳужжатларини берганидан сўнг унинг ҳақини кечиктирмасдан тўлаши лозим. Агарда шартномада ҳақни бўлиб-бўлиб тўлаш назарда тутилган бўлмаса, ҳақ товарнинг тўлиқ баҳоси миқдорида тўланиши лозим. Агар ҳақ тўлаш харидор томонидан кечиктирилса, сотувчи кечиктирилган давр учун фоизлар талаб қилишга ҳақли. ФКнинг 420-моддасида товар ҳақини олдиндан тўлаш 421-моддада насияга сотилган товарлар ҳақини тўлаш, 422-моддада эса товар ҳақини бўлиб-бўлиб тўлаш қоидалари ва тартиби белгилаб қўйилган.

Юқорида сотиб олувчига сотиб олган товар унга топширилиши билан мулк ҳуқуқи ўтиши айтиб ўтилган эди. Қонунда ёки шартномада ушбу умумий қоидадан истиснолар назарда тутилиши мумкин. Масалан, товар харидорга топширилмасдан унга нисбатан мулк ҳуқуқи вужудга келиши мумкин. Баъзан эса бунинг акси бўлиши ҳам мумкин. Масалан, товар насияга сотилганда ёхуд унинг ҳақи бўлиб-бўлиб тўланиши ҳолларида товар ҳақи тўлангунга қадар, гарчи товар харидорга топширилган бўлса ҳам мулк ҳуқуқи сотувчида сақланиб қолиши мумкин. Бундай ҳолларда агарда товарнинг вазифасидан ёки унинг хусусиятларидан келиб чиқмаса харидор мулк ҳуқуқи ўзига ўтгунча товарни бировга беришга ёки бошқача тарзда тасарруф қилишга ҳақли эмас (ФК 424-моддаси).

1.7. Олди-сотди шартномаси шартларини бузганлик учун тарафларнинг жавобгарлик ҳолатлари

Олди-сотди шартномасида қатнашувчи ҳар иккала тараф қонун ёки шартнома бўйича ўз мажбуриятларини бажармаганлик учун жавобгардир.

Сотувчи қуйидаги ҳолатларда харидор олдида жавобгардир:

- а) сотилган товарни топширмаса ёки топширишни кечиктирса;

б) сотилаётган товарда учинчи шахсларнинг ҳуқуқлари мавжудлиги ҳақида харидорни огоҳлантирмаса;

в) сотилаётган товар миқдори, ассортименти ҳақидаги шартларни бузса ёки сифатсиз товар сотса.

Сотиб олувчи ҳам ўз навбатида сотувчи олдида қўйидаги ҳолларда жавобгар бўлади:

а) сотилган товар учун ҳақни тўламаса ёки тўлашни кечиктирса;

б) сотилган товарни ўз вақтида қабул қилиб олмаса ёхуд қабул қилиб олишни кечиктирса.

Тарафлар юқоридаги ҳолатлардан бири содир бўлишига йўл қўйган ҳолларда уларга нисбатан фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик чоралари қўлланади. Бундай чоралар мажбуриятни бажариш ва зарарларни қоплаш, шартномадан бир томонлама бош тортиш ва зарарларни қоплаш кўринишида бўлиши мумкин.

Умумий қоида бўйича сотувчи харидорга сотилаётган товарнинг камчиликлари ҳақида огоҳлантирмоғи лозим.

Сотилган товардаги камчиликлар учун сотувчининг қай ҳолларда жавобгар бўлиши ҳужжатларда белгилаб қўйилган. Бозор муносабатлари тизими харидор – истеъмолчини алоҳида ҳуқуқий мақомга кўтарди. Сотилаётган товарлар сифати лозим даражада бўлиши учун сотувчи харидор олдида масъулдир. Ўзбекистан Республикасининг «Стандартлаштириш тўғрисида»ги, «Метрология тўғрисида»ги, «Маҳсулотлар ва хизматларни сертификатлаштириш тўғрисида»ги «Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини химоя қилиш тўғрисида»ги қонунларида бундай ҳуқуқий асослар ўз ифодасини топган.

Сотувчи сотиб олувчига сифати олди-сотди шартномасига мос келадиган товарни топшириши шарт. Бундай шартлар шартномада кўрсатилмаганида эса товар сифати белгиланган мақсадлар учун яроқли бўлиши лозим. Товар намунаси бўйича ёки таърифи бўйича (реклама бўйича) сотилганда товар сифати намуна ёки таърифга мос келиши лозим.

Агарда қонунда белгиланган тартибга мувофиқ сотилаётган товар сифатига нисбатан мажбурий талаблар назарда тутилган бўлса, тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётган сотувчи харидорга ушбу мажбурий талабларга жавоб берадиган товарни топшириши шарт (масалан, полиз маҳсулотлари лаборатория текширувидан ўтган бўлиши лозим), озиқ-овқат маҳсулотлари албатта мувофиқлик сертификатига эга бўлиши лозим.

Товарларнинг сифати талаб даражасида бўлиши меъзонлари бўлиб товарнинг кафолат муддати ва товарнинг яроқлилиқ муддати ҳисобланади.

Товар сифатининг кафолати унинг мавжуд талабларига жавоб бериши ва оқилона муддат давомида белгиланган мақсадлар учун яроқли бўлишини англатади. Умумий қоида бўйича кафолат муддати товар харидорга топширилган пайдан ўта бошлайди. Агар харидор сотувчига боғлиқ бўлган ҳолатлар туфайли (масалан, йўриқномани ёки техник паспортни топширмагани сабабли) товардан фойдаланиш имкониятидан маҳрум бўлса, кафолат муддати ўтиши тўхтаб туради. Товар (бутловчи буюм) алмаштирилганда кафолат муддати янгидан ўта бошлайди (ФКнинг 404-моддаси).

Қонун ҳужжатларида, шу жумладан, давлат стандартларида товар ўз вазифаси бўйича фойдаланиш учун яроқсиз ҳолга келиб қолади, деб ҳисобланадиган вақт (яроқлилиқ муддати) белгиланиши мумкин.

Товарнинг яроқлилиқ муддати товар тайёрланган кундан бошлаб фойдаланиш учун яроқли бўлган давр билан ёки товар фойдаланиш учун яроқлилиги аниқланадиган сон билан белгиланади. Яроқлилиқ муддати тугаган товардан фойдаланиш инсон ҳаёти, соғлиғи учун хавф туғдиради. Шу сабабли ҳам бундай товарларни сотишга йўл қўйилмайди.

Агар қонун ҳужжатларида ёки шартномада товарнинг сифатини текшириш назарда тутилган бўлса, текшириш уларда белгиланган талабларга мувофиқ амалга оширилиши, давлат стандартларида, техник шартларда ва ш.к.да мажбурий талаблар белгиланган бўлса, товар сифати улардаги кўрсатмаларга мувофиқ равишда текширилиши лозим. Текшириш сотувчи томонидан ҳам харидор томонидан ҳам, шунингдек, учинчи шахслар томонидан ҳам ўтказилиши мумкин, бироқ бунда текшириш шартлари ўзгармаслиги лозим.

Қўп ҳолларда товарлар сифатини текшириш махсус тузилмалар - товар-экспертиза муассасалари томонидан амалга оширилади. Ўзбекистон Республикасида маҳсулотларни сертификатлаштириш, яъни уларнинг белгиланган талабларга мувофиқлигини тасдиқлаш, гувоҳлантиришга оид фаолият билан шуғулланувчи ташкилотлар тизими мавжуд. Бозорга сотиш учун чиқарилган товарлар «мувофиқлик сертификати» (товарнинг белгиланган талабларга мувофиқлигини тасдиқловчи ҳужжат), «мувофиқлик белгиси» (муайян товар аниқ стандартга ёки бошқа норматив ҳужжатга мос эканлигини кўрсатиш учун товарга доир ҳужжатга қўйиладиган, белгиланган тартибда рўйхатга олинган белги)га эга эканликлари уларнинг сифати махсус

текширувдан ўтганлигини билдиради. Сертификатлаштириш шарт бўлган товарлар рўйхатини Ўзбекистан Республикаси Ҳукумати тасдиқлайди. Одатда бундай товарлар одамларнинг соғлиғи, ҳаёти, юридик ва жисмоний шахсларнинг мол-мулкига ҳамда атроф-муҳитга зарар етказиши мумкин бўлган маҳсулотлар ҳисобланади. Мажбурий сертификатлаштирилиши шарт бўлган товарларни сертификатлаштириш ўтказмасдан туриб сотиш ман қилинади. Қонун ихтиёрий сертификатлаштиришни ҳам назарда тутати. Ҳар қандай товар тегишли талабларга мувофиқ эканлигини тасдиқлаш учун у юридик ва жисмоний шахслар ташаббуси билан ихтиёрий сертификатлаштирилиши мумкин.

Сертификатлаштириш тизими сифатсиз товарларни сотувга чиқаришнинг олдини олувчи муҳим ташкилий-ҳуқуқий воситадир.

Агар товарнинг камчиликлари сотувчи томонидан маълум қилинмаган бўлса, тегишли даражада сифатли бўлмаган товар топширган сотувчи сотиб олувчининг хоҳишига кўра:

худди шу маркадаги (моделдаги, артикулдаги) сифати тегишли даражада бўлган товарга алмаштириши;

харид нархини тегишлича қайта ҳисоблаган ҳолда бошқа маркадаги (моделдаги, артикулдаги) сифати тегишли даражада бўлган товарга алмаштириши;

товарнинг камчиликларини текинга бартараф этиши ёки сотиб олувчи ёхуд учинчи шахс томонидан товарнинг камчиликларини бартараф этиш учун қилинган харажатларни қоплаши;

харид нархини мутаносиб равишда камайтириши;

кўрилган зарар ўрнини қоплаши лозим (ФКнинг 434-моддаси).

Шу билан бирга, сотиб олувчи томон шартноманинг бекор қилинишини талаб қилиш ҳуқуқига ҳам эгадир. Товар учун тўланган пул суммасини сотиб олувчига қайтариш вақтида сотувчи ундан товардан тўлиқ ёки қисман фойдаланганлиги, товар кўриниши йўқолганлиги ёки бошқа шунга ўхшаш ҳолатлар туфайли товар қиймати қанча пасайган бўлса, шунча суммани чегириб қолишга ҳақли эмас. Харидорга сифати лозим даражада бўлмаган товар сотилганида унинг сотувчига нисбатан қандай талаблар қўйишга ҳақли эканлиги, яъни юқорида кўрсатилган ҳуқуқлар альтернатив характерга эга бўлиб, харидор улардан ўзи учун маъқулини танлайди.

Харидор товардаги камчиликлар товар унга топширилгунга қадар пайдо бўлганлиги ёки шу пайтгача вужудга келган сабаблар туфайли вужудга келганлигини исботлаб бериши лозим.

Сотувчи товардаги нуқсон ёки камчиликлар қўйидаги ҳолатлар сабабли юз берганлигини исботлаб бера олса, жавобгарликдан озод бўлади:

сотиб олувчи товардан фойдаланиш ёки сақлаш қоидаларини бузганлиги сабабли;

учинчи шахслар ҳаракати туфайли;

олдини олиб бўлмайдиган куч таъсирида (ФКнинг 409-моддаси).

Қонунда топширилган товарнинг камчиликларини аниқлаш муддатлари ҳам белгилаб қўйилган. Камчилик ёки нуқсон ушбу муддатлар давомида аниқланса, харидор тегишли талаб билан сотувчига даъво қилишга ҳақли бўлади. Булар: қонунда ёки олди-сотди шартномасида белгилаб қўйилган ёхуд кафолат муддати билан ёки товарнинг яроқлилик муддати билан белгиланади.

Камчиликлар оқилона муддатда, бироқ товар сотиб олувчига топширилган кундан бошлаб икки йил давомида аниқланганида ҳам (агар юқоридаги муддатлар белгиланмаган бўлса) харидор сотувчига талаб қўйишга ҳақли.

Товарнинг камчиликлари харидор томонидан кафолат муддати ёки яроқлилик муддати тугаганидан кейин аниқланган ҳолларда, харидор бу камчиликлар товар унга топширилгунга қадар пайдо бўлганлигини ёки шу пайтгача вужудга келган сабаблар туфайли пайдо бўлганлигини исбот қилиб берган ҳолларда жавобгарлик сотувчи зиммасига юкланади.

МУАММОЛИ САВОЛЛАР

1. Олди-сотди шартномаси тушунчаси ва ҳуқуқий белгилари.
2. Олди-сотди шартномасининг предмети, баҳоси, муддатлари ва шакли.
3. Олди-сотди шартномаси тарафларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари.
4. Мулк ҳуқуқининг вужудга келиш пайти. Ашёни тасодифан нобуд бўлиши оқибатлари.
5. Сотувчининг товарни учинчи шахслар ҳуқуқидан озод ҳолда топшириш мажбурияти.
6. Олди-сотди шартномасини бузганлик учун томонларнинг жавобгарлиги.

2-§. ЧАКАНА ВА УЛГУРЖИ ОЛДИ-СОТДИ ШАРТНОМАСИ

2.1. Чакана савдо

Фуқароларга савдо хизмати кўрсатишнинг асосий фуқаролик-ҳуқуқий шакли чакана олди-сотди шартномаси ҳисобланади. Чакана олди-сотди олди-сотди шартномасининг бир тури сифатида эътироф этилади. Чакана савдо муносабатларида бир томонда сотувчи сифатида тадбиркорлик фаолиятини амалга оширувчи фуқаролар ва юридик шахслар қатнашса, иккинчи томонда истеъмолчи фуқаролар қатнашадилар.

Чакана савдо муносабатларини одатдаги оддий товар айирбошлаш ҳаракати сифатида баҳолаб бўлмайди. Бу ўринда шартнома муносабатларини бошлашдан асосий мақсад фуқароларнинг маиший эҳтиёжларини қондириш ҳисобланади. Шартноманинг охир-оқибат натижаси савдо хизмати сифати бўлиб, унинг таркибига сотилаётган товарларнинг сифатигина эмас, балки яна истеъмолчига товарларни сотиб олишда маълум қулайликлар яратиш мақсадидаги қўшимча хизматлар, шунингдек юқори даражадаги хизмат кўрсатиш маданияти ҳам киради.

Юқорида айтиб ўтилганидек чакана олди-сотди шартномасида қатнашувчи тарафлар ўзига хос мақомга эга: сотувчи сифатида юридик шахслар (мулк шаклидан қатъи назар) ва фуқаролар (юридик шахс ташкил этмасдан тадбиркорлик билан шуғулланувчи) ҳамда сотиб олувчи сифатида фуқаролар - истеъмолчилар иштирок этади. «Истеъмолчиларнинг ҳуқуқарини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги қонунда истеъмолчи фойда чиқариб олиш билан боғлиқ бўлмаган ҳолда шахсий истеъмол ёки хусусий хўжаликда фойдаланиш мақсадида товар сотиб олувчи, иш, хизматга буюртма берувчи ёхуд шу ниятда бўлган фуқаро (жисмоний шахс) деб таъриф берилган. Барча ривожланган мамлакатлар фуқаролик ва савдо қонунларида истеъмолчининг алоҳида ўзига хос имтиёзли мавқеи мустаҳкамлаб қўйилган бўлиб, бу «истеъмолчи ҳар доим ҳақ» деган тамойилда ўз ифодасини топган. Ҳақиқатан ҳам, ҳар қандай ишлаб чиқариш, бозор муносабатларининг пировард мақсади истеъмолчиларнинг эҳтиёжини қондиришга қаратилиши лозим. Истеъмолчи бўлмаса ишлаб чиқариш ҳам, бозор ҳам мавжуд бўлмайди. Бошқа томондан олганда, истеъмолчининг манфаатлари инсон манфаатларининг айнан ўзидир. Инсон – истеъмолчи фуқаро ўз ҳаётида жуда кўп ва хилма-хил товарларга ва хизматларга муҳтож. Айни вақтда, у товарларнинг барчаси ҳақида уларнинг барча тафсилотлари бўйича маълумотлар ва билимларга ҳар доим эга эмас ва зотан, бунга зарурат ҳам йўқ. Бинобарин, инсон ўзи сотиб оладиган товарларнинг хусусиятлари

ҳақида махсус билимга эга эмас деб тан олинар экан (бу ҳолат ривожланган мамлакатлар қонунларида ва иш муомаласи одатларида мустаҳкамлаб қўйилган), бу ҳолда заиф томон - истеъмолчи қўшимча ҳуқуқларга эга бўлмоғи, сотувчи зиммасига эса қўшимча мажбуриятлар юкланмоғи лозим бўлади.

Чакана олди-сотди шартномасининг муҳим ўзига хос хусусиятларидан бири - тарафларнинг шартнома олдидан ўзаро алоқалари, мулоқотлари ва муносабатларнинг ҳуқуқий ифодаси ҳисобланади. Бу мулоқотдан асосий мақсад истеъмолчини қизиқтирувчи барча маълумотларни унга билдириш, истеъмолчининг ахборотлар олишга бўлган ҳуқуқларини таъминлашдир. Истеъмолчи нафақат товар ҳақида, балки ушбу товарни тайёрловчи, сотувчи ҳақида ҳам тўғри ва тўлиқ маълумотларга эга бўлиши лозим.

«Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги Қонуннинг 5-моддасига асосан, товарни ишлаб чиқарувчи ва сотувчи ўз корхонасининг номи, жойлашган (юримдик) манзили ҳақида, шунингдек сотувчи иш тартиби ва савдо қоидалари ҳақида ҳам тўлиқ маълумот бериши шарт. Айти вақтда ишлаб чиқарувчи (сотувчи) истеъмолчига ўзи реализация қилаётган товар ҳақида ўз вақтида зарур, тўғри ва тушунарли маълумот бериши шарт.

Товар ҳақидаги маълумотларда қуйидагилар кўрсатилиши шарт:

товар мажбурий талабларга мувофиқ келиши шарт бўлган норматив ҳужжатнинг номи;

товарнинг асосий истеъмол хусусиятлари, шу жумладан, ўзига хос хусусиятлари рўйхати;

баҳоси ва сотиб олиш шартлари;

айрим турдаги товарларнинг (масалан, озик-овқат маҳсулоти) ишлаб чиқарилган санаси;

ишлаб чиқарувчининг кафолат мажбуриятлари;

товардан самарали ва хавфсиз фойдаланиш қоидалари ва шартлари;

товарнинг хизмат (яроқлилиқ) муддати ва ушбу муддат ўтиши оқибатлари;

ишлаб чиқарувчининг номи, мулкчилик шакли, рўйхатга олиш ва лицензия гувоҳномасининг номери;

ишлаб чиқарувчининг ҳамда улар истеъмолчидан даъво қабул қилишга ваколат берган, шунингдек, таъмирлаш ишларини бажарадиган ва техникавий хизмат кўрсатадиган корхоналарнинг манзиллари;

товарларни сақлаш, хавфсиз утилизация қилиш усуллари ҳамда қоидалари.

Агар товар сертификатлаштирилиши лозим бўлса, сертификатга доир маълумотлар.

Товар ҳақида нотўғри маълумот берилган тақдирда ёки бу маълумотлар етарли даражада тўлиқ бўлмаса ва бунинг оқибатида истеъмолчи зарур истеъмол хоссаларига эга бўлмаган товар сотиб олишига сабаб бўлса, харидор шартномани бекор қилишга ва ўзига етказилган зарарларнинг қопланишини талаб қилишга ҳақли.

Сотиб олинган товар ундан кўзланган мақсадда фойдалана олмасликка сабаб бўлса, истеъмолчи бундай маълумотларнинг кўпи билан уч кун ичида берилишини талаб қилишга ҳақли. Агар бу шарт бажарилмаса, истеъмолчи шартномани бекор қилиб, зарарнинг қопланишини (товар учун тўланган ҳақни, товарни уйга келтириш бўйича транспорт харажатлари ва ш.к) талаб қилишга ҳақли.

Истеъмолчининг товар ҳақидаги нотўғри ёки етарли даражада тўлиқ бўлмаган маълумот туфайли етказилган зарарни қоплаш ҳақидаги талаблари сотиб олинган товарнинг хоссалари ва жихатлари ҳақида истеъмолчи махсус билимга эга эмас, деган қоидага асосланиб қараб чиқилади.

Чакана олди-сотди шартномаси оммавий шартнома ҳисобланади (ФК 425-моддаси). Бунинг маъноси шуки, сотувчи сотиш учун таклиф этган товарни бунинг учун тегишли ҳақни тўлашга рози бўлган ҳар қандай шахс сотиб олишга ҳақли (агарда қонунга зид бўлмаса, масалан, спиртли ичимликлар ёш болаларга сотилиши мумкин эмас ва ҳ.к.).

Маълумки, сотувчи харидорларни жалб этиш учун товарларини кенг реклама қилади. Реклама қилиш сотувчи учун муайян оқибатларни вужудга келтиради. ФКнинг 426-моддасига асосан чакана олди-сотди шартномасининг барча муҳим шартларини ўз ичига олган ҳолда, товар рекламаси, каталоглар, шунингдек товарни номуайян шахслар доирасига қаратилган бошқа таърифлари орқали товар таклиф қилиш оммавий оферта ҳисобланади. Товарларни кўргазмага қўйиш, уларнинг намуналарини намойиш қилиш ёки савдо бўлаётган жойда сотилаётган товарлар ҳақида маълумотлар (таърифлар, каталоглар, фотосуратлар ва ҳ.к.) бериш, сотувчи товарни сотишга мўлжалланмаганлигини аниқ белгилаган ҳоллардан ташқари, нархи ва олди-сотди шартномасининг бошқа муҳим шартлари кўрсатилган, кўрсатилмаганидан қатъи назар, оммавий оферта ҳисобланади.

Бинобарин, сотувчи пештахтага (витринага) қўйилган товарни сотишдан бош тортишга ҳақли эмас.

Харидор чакана олди-сотди шартномаси тузилгунга қадар товарни кўздан кечириш, ўз олдида товарнинг хоссаларини текширишни ёки товардан қандай фойдаланишни кўрсатишни талаб қилишга ҳақли. Айтилиши вақтда, харидор товарнинг сифатини, бутлигини, вазни ва нархини текшириш ҳуқуқига эга. Сотувчи бунинг учун назорат ўлчов асбоблари, нархга доир ҳужжатларни тақдим этиши лозим.

Тузилган заҳоти бажариладиган чакана олди-сотди шартномаси, қоида тариқасида оғзаки тузилади (қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган ҳоллар бундан мустасно). Тузилган вақтдан бошлаб (олдиндан бериладиган буюртмалар бўйича, жўнатма-савдо ва бошқа ҳолларда) бажариладиган шартнома ёзма шаклда тузилади (Қонуннинг 8-моддаси).

Олди-сотди амалга оширилганда, истеъмолчига касса ёки товар чеки берилади. Товарни касса ёки товар чеки бермасдан сотиш тақиқланади (Қонуннинг 1-моддаси).

Чакана олди-сотди шартномасининг хусусиятларидан бири шуки, истеъмолчи ўзи танлаган товарни сотиб олишдан унинг ҳақини тўлагунга қадар хоҳлаган вақтда воз кечишга ҳақли. Хатто товар учун ҳақ тўланиб, товар мақбул сифатли бўлса (камчилик ва нуқсонлари йўқ бўлса) ҳам, бироқ товар ўзининг шакли, фасони, ранги, ҳажми ёки бошқа сабабларга кўра истеъмолчига ёқмаса ёки истеъмолчи ундан фойдалана олмаса, харидор харид қилган кундан эътиборан ўн кун ичида сотувчидан уни айти шундай товарга алмаштириб олишга, агар бундай товар бўлмаса, пулини қайтариб олишга ҳақли.

Товарни бундай тартибда алмаштиришда унинг товар кўриниши, сифати, пломбаси, фабрика ёрлиғи бус-бутун бўлиши, касса (товар) чеки ҳам сақланган бўлиши шарт. Озиқ-овқат маҳсулотлари, заргарлик буюмлари, дори-дармонлар, ички кийимлар, пайпоқлар, чойшаб-ёстик жилдлари алмаштириб берилмайди.

Қонун истеъмолчини сифатсиз товар сотиб олишга ёки бир товарга бошқа товарни кўшиб сотиб олишга мажбурлашни тақиқлайди. Бошқача айтганда, шартноманинг истеъмолчи ҳуқуқларини чеклаб қўядиган ва қонунга зид бўлган талаблари ҳақиқий ҳисобланмайди (Қонуннинг 2-моддаси).

Сотувчи томонидан истеъмолчига сифати лозим даражада бўлган товар топширилиши шарт. Товарни ишлаб чиқарувчи ушбу товарнинг яроқлилик муддати давомида фойдаланиш имкониятини таъминлаши лозим.

Ишлаб чиқарувчи товардан кафолат муддати ва хизмат муддати мобайнида товарнинг таъмирланиши, унга техник хизмат кўрсатишни ташкил этиши лозим.

ФКда ҳам, “Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида” қонунда ҳам истеъмолчига сифати лозим. даражада бўлмаган товар сотилиши оқибатлари ва бунинг учун сотувчининг жавобгарлиги аниқ-равшан белгилаб қўйилган. Бундай ҳолатда сотувчи билан биргаликда товарни ишлаб чиқарган корхона ҳам солидар жавобгар бўлади. Истеъмолчи ўзига қулай бўлишига қараб, сотувчига ёки корхонага ўз талабларини қўя олади.

Харидорга сифати лозим даражада бўлмаган товар сотилганда сотиб олувчининг ҳуқуқлари олди-сотди шартномаси ҳақидаги параграфда баён қилинган. Бунга қўшимча равишда шуни ҳам таъкидлаб ўтиш ўринлики, сотувчи (товар ишлаб чиқарувчи) товарнинг хавфсиз бўлиши учун ҳам масъулдир. Ишлаб чиқарувчи товар хизмат муддати ёки яроқлилик муддати давомида, агарда бундай муддат белгиланмаган бўлса, товар истеъмолчига сотилган кундан эътиборан ўн йил мобайнида унинг хавфсиз бўлишини таъминлаши шарт. Товар тузилишига, ишлаб чиқарилишига, таркибига боғлиқ бўлган ёки бошқа нуқсонларни, шунингдек, истеъмолчининг ҳаёти, соғлиғи ёки мол-мулкнинг хавфсизлигини таъмин эта олмайдиган воситалар қўлланиши оқибатида истеъмолчининг ҳаёти, соғлиғи ёки мол-мулкига етказилган зарар сотувчи (ишлаб чиқарувчи) томонидан қопланиши лозим.

Истеъмолчининг ҳуқуқлари бузилиши туфайли унга етказилган маънавий зарарни, уни етказган шахс, башарти у айбдор бўлса, тўлаши лозим. Маънавий зарар учун тўланадиган ҳақ миқдорини суд белгилайди. Маънавий зарар мулкӣ зарардан қатъи назар, қопланиши лозим. Масалан, Д. исмли фуқаро скрипка сотиб олди. Скрипканинг сифати лозим даражада бўлмаганлиги сабабли Д. иштирок этган халқаро конкурсда муваффақиятсизликка учради. Бинобарин, Д.га ўзига хос маънавий зарар етди. Д.нинг талаби билан суд мусиқа асбоблари сотувчи фирмадан Д. фойдасига маънавий зарар учун маълум пул суммаси ундириш ҳақида адолатли ва қонуний қарор чиқарди.

Чакана олди-сотди шартномасининг турларига товарларни насияга сотиш, аввалдан буюртма бўйича сотиш, товарни намуна бўйича сотиш, ўз-

ўзига хизмат кўрсатиш савдоси, автоматдан фойдаланган ҳолда товар сотиш ва ш.к. киради.

Товарлар насияга сотилганда харидор доимий, барқарор ва белгилаб қўйилган суммадан кам бўлмаган даромад манбаига эга бўлиши шарт. Товар ҳақини белгиланган муддатларда тўламаган сотиб олувчи мулкый жавобгар бўлади. Харидор сотувчи билан тўлиқ ҳисоб-китоб қилгунга қадар ўз доимий яшаш жойини ўзгартирса, бу ҳақда сотувчини огоҳлантириши лозим.

Аввалдан буюртма бериш бўйича олди-сотди озиқ-овқат товарларига, шунингдек транспорт воситаларининг олди-сотдисига қўлланилади. Буюртма берган харидор кейинчалик буюртмани бекор қилганда сотувчига тегишли зиёнларни тўлаши лозим. Буюртма оғзаки (асосан, озиқ-овқат товарларига), ёзма бўлиши мумкин. Шартномада белгиланган муддатда харидорнинг товарни қдбул қилиб олиш учун келмаслиги ёки бошқа зарур ҳаракатларни амалга оширмаслиги шартномадан бир томонлама воз кечиш деб қаралиши мумкин.

Товар автоматдан фойдаланиб сотилган ҳолларда автомат эгаси сотувчининг номи (фирма номи), у жойлашган манзил, иш тартиби, шунингдек харидорнинг товарни олиш учун амалга ошириши зарур бўлган ҳаракатлари ҳақида маълумотларни автоматга жойлаштириши ёки бошқача усулда харидорга тақдим этиши лозим. Бундан асосий мақсад харидор сотувчининг кимлигини аниқ билиши ва зарур ҳолларда унга талаб қўя олишини таъминлашдир.

Ўз-ўзига хизмат кўрсатиш савдосида товар харидор томонидан танланиб, савдо дўкони идишига (аравачасига) солинади. Харидор пулини тўлагандан кейин унда мулк ҳуқуқи вужудга келади. Савдо дукони ходимлари харидорларнинг шахсий буюмларини текширишга, бундай буюмларни савдо залига киришда қолдириб кетишни талаб қилишга ҳақли эмас. (Харидор ўз хоҳишига кўра қолдирганда, сотувчи унинг сақланиши учун жавобгардир).

2.2. Ким ошди савдоси, товар биржаларида савдо-сотик шартномалари

Товар мулкдори ёки мулкый ҳуқуқ эгаси ёхуд ихтисослашган ташкилот ким ошди савдосининг ташкилотчиси бўлиши мумкин. Ким ошди савдосининг ташкилотчиси суд қарорларини ижро этиш учун (мусодара қилинган, мажбурий тартибда ҳақ ундиришга қаратилган ашёларга, гаров ашёлари ва ҳ.к) ҳам ким ошди савдоси ташкил этади.

Ким ошди савдоси бўйича ихтисослашган ташкилот товар мулкдори (мулкый ҳуқуқ эгаси билан шартнома тузиш асосида иш олиб боради, улар номидан ёхуд ўз номидан ҳаракат қилади.

Ким ошди савдоси аукцион ёки танлов шаклида ўтказилади. Ким ошди савдосининг шакли, агарда қонунда бошқача тартиб белгиланган бўлмаса, сотиладиган ашёнинг мулк ёхуд мулкый ҳуқуқ эгаси томонидан белгиланади.

Харидор сифатида фақат бир иштирокчи қатнашган аукцион ёки танлов ўтказилмаган ҳисобланади.

Аукционлар ва танловлар очик ёки ёпиқ бўлиши мумкин.

Очик аукцион ёки танловда ҳамма қатнашиши мумкин.

Ёпиқ аукцион ва ёпиқ танловда шу мақсад учун махсус таклиф этилган шахсларгина қатнашадилар.

Агар қонунда бошқача тартиб белгиланган бўлмаса, ташкилотчи ким ошди савдоси ўтказилиши ҳақида камида ўттиз кун олдин хабар қилиши керак. Хабарда ким ошди савдосининг жойи, вақти ва шакли, ким ошди савдосига нима қўйилгани, шу жумладан, ким ошди савдосида қатнашишни расмийлаштириш тартиби, бошланғич нарх ҳақида маълумотлар мавжуд бўлиши шарт.

Умумий қоидага кўра, ким ошди савдоси ташкилотчиси аукцион ўтказишдан хоҳлаган вақтда, лекин у ўтказиладиган кундан камида уч кун олдин бош тортишга ҳақли.

Ким ошди савдосининг ташкилотчиси уни ўтказишдан бош тортиш ҳақида муддатларга риоя қилмаган ҳолларда иштирокчиларнинг ҳақиқий (реал) кўрган зарарини тўлаши лозим.

Ёпиқ аукцион ёки ёпиқ танловда ташкилотчи ким ошди савдосидан қайси муддатда бош тортганлигидан қатъи назар, ўзи таклиф этган иштирокчиларнинг реал зарарини тўлаши лозим.

Ким ошди савдосининг қатнашчилари ким ошди савдоси ҳақида хабарда кўрсатилган миқдорда, муддатларда ва тартибда закат пули тўлайдилар. Ким ошди савдосида қатнашган, лекин ғолиб чиқмаган иштирокчиларга закат пули қайтарилади. Ғолиб чиққан шахснинг пули товар баҳоси учун тўланадиган ҳақ тартибига киритилади.

Ким ошди савдосида энг юқори нарх таклиф қилган қатнашчи ғолиб ҳисобланади ва у билан олди-сотди шартномаси тузилади. Ғолиб билан ташкилотчи ўртасида ким ошди савдоси натижалари ҳақида баённома имзоланади. Агар ғолиб баённомани имзолашдан бош тортса, берган

закалатидан маҳрум бўлади. Агар ташкилотчи баённомани имзолашдан бош тортса, закалат суммасини икки баробар қилиб қайтаради.

Қонунда белгиланган қоидалар бузиб ўтказилган ким ошди савдоси манфаатдор шахс талаби билан суд томонидан ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин. Масалан, ким ошди савдоси ҳақида нотўғри маълумот берилса ёки қатнашчилар олдиндан тил бириктириб олган бўлсалар ва ҳ.к. Ким ошди савдосини ҳақиқий эмас деб топиш ёлиб билан тузилган шартноманинг ҳақиқий эмаслигига сабаб бўлади (ФКнинг 381-моддаси).

Биржалар ҳам олди-сотди шартномаларини тузадиган махсус тузилма ҳисобланади.

Фонд биржаларида қимматли қоғозлар олди-сотдиси амалга оширилади. Фонд биржаларининг фаолияти «Қимматли қоғозлар бозорининг фаолият кўрсатиш механизми тўғрисида»ги қонун билан тартибга солинади.

Товар биржаларида эса мол-мулк сотилади. Биржаларда олди-сотди шартномаларининг хусусиятлари, энг аввало, биржа фаолиятининг ўзига хосликлари билан белгиланади (ким ошди савдоси, битимларни маклер ёзувлар орқали расмийлаштиради, биржа сотишга қўйиладиган мол-мулклар савдоси ва ҳ.к).

Биржаларга олди-сотди шартномаларига нисбатан ФКнинг тегишли нормалари, “Биржалар ва биржа фаолияти тўғрисида”ги қонун қўлланилади.

Муайян биржада тақдим этилган товарлар олди-сотдиси бўйича биржа воситачилари ўртасида тузилган биржа савдо-сотиғи қоидаларига мувофиқ амалга оширилган ва белгиланган тартибда биржа рўйхатидан ўтган битимлар, суммасидан қатъи назар, нотариал идорадан тасдиқланмайди (кўчмас мол-мулк корхоналар олди-сотдиси бундан мустасно). Биржа битимининг мазмуни (товарнинг номи, нархи, ижро ўрни ва муддатидан бўлак) ошкор этилиши мумкин эмас.

Битимларда:

бор (мавжуд) товарларнинг олди-сотди битимлари, шу жумладан, товарларни дарҳол бериб юбориш ёки етказиб бериш ёхуд товарга эгалик ҳуқуқини берувчи ҳужжатлар топширишни ҳам кўзда тутувчи олди-сотди битимлари;

форвард битимлар, яъни бор (мавжуд) товарни етказиб бериш муддатларини кечиктирган ҳолда харид қилиш ва сотишга доир битимлар;

фьючерс битимлар, яъни стандарт контрактларга доир битимлар;

опцион битимлар, яъни товарларни ёки товарлар етказиб бериш контрактларини белгиланган нархлар бўйича келгусида харид қилиб олиш

ёки сотиш ҳуқуқларига доир олди-сотди битимлари ва ш.к. тузиш мумкин. Форвард, фьючерс, опцион битимлар тузилганда биржа ўзининг ҳисоб-китоб марказлари орқали битимлар ижросини кафолатлаши шарт.

МУАММОЛИ САВОЛЛАР

1. Чакана олди-сотди шартномасининг тушунчаси ва ҳуқуқий белгилари.
2. Чакана олди-сотди шартномасини тузиш тартиби ва шакли.
3. Чакана олди-сотди шартномаси тарафларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари.
4. Чакана олди-сотди шартномасининг турлари.
5. Чакана олди-сотди шартномаси шартларини бузганлик учун фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик.

3-§. МАҲСУЛОТ ЕТКАЗИБ БЕРИШ ШАРТНОМАСИ

Маҳсулот етказиб бериш тушунчаси ва ҳуқуқий белгилари. Маҳсулот етказиб бериш шартномасига мувофиқ тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган маҳсулот етказиб берувчи-сотувчи шартлашилган муддатда ёки муддатларда ўзи ишлаб чиқарадиган ёхуд сотиб оладиган товарларни сотиб олувчига тадбиркорлик фаолиятида фойдаланиш учун ёки шахсий, оилавий мақсадларда, рўзғорда ва шунга ўхшаш бошқа мақсадларда фойдаланиш билан боғлиқ бўлмаган бошқа мақсадларда фойдаланиш учун топшириш, сотиб олувчи эса товарларни қабул қилиш ва уларнинг ҳақини тўлаш мажбуриятини олади (ФКнинг 437-моддаси).

Маҳсулот етказиб бериш шартномаси товарлар олди-сотдиси бўйича тадбиркорлик фаолиятини амалга оширувчи субъектлар ўртасида қўлланадиган ва энг кўп амалиётда учрайдиган шартномалардан биридир. Ушбу шартнома моддий неъматларни бир шахсдан бошқа шахсга ўтишини таъминлайди. Бу эса ўз навбатида иқтисодий муносабатларни ривожланишига олиб келади.

Маҳсулот етказиб бериш шартномаси олди-сотди шартномасининг алоҳида тури бўлиб ҳисобланади⁴. Ушбу шартномани айрим ҳолларда

⁴ Ушбу қоида бундан ярим аср олдин А.В.Венедиктов томонидан илгари сурилган чунки ўша давр қонунчилигида бунга етарлича асос яратилмагандай эди О.С. Иоффе эса аксинча маҳсулот етказиб бериш шартномаси олди-сотди шартномаси билан бир қаторда мулкни ҳақ эвазига реализация қилишга оид

тадбиркорлик ёки савдо олди-сотдиси деб аташади. Агар тарихга назар ташласак собиқ иттифоқ даврида маҳсулот етказиб бериш шартномаси ўрнини унинг бир кўриниши бўлмиш товарларни давлат эҳтиёжлари учун етказиб бериш шартномаси тўлиқ эгаллаб, уни сиқиб қўйган эди. Чунки ўша даврдаги режали иқтисодни юритиш учун давлатнинг олди-сотдига оид фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларга аралашуви оддий ҳол эди. Шартнома тарафларининг тенг эмаслиги ва шартномаларни олдиндан белгиланган тартибда режа асосида тузилиши хусусий ҳуқуқнинг асосий тамойилларига тўғри келмасди.

Ўзбекистон Республикаси ўзини мустақил давлат деб эълон қилди ҳамда демократик ҳуқуқий давлат фуқаролик жамиятини қуришни ўз олдига мақсад қилди. Мулк шакллари ўзгарди, эркин бозор иқтисодиёти муносабатларини шакллантириш йўлида катта ишлар амалга оширилди. Фуқаролар (жисмоний шахслар)нинг тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишларига кенг имкониятлар яратилди. Ушбу ўзгаришлар фуқаролик ҳуқуқий муносабатларда иштирок этаётган субъектларнинг шартнома тузиш эркинлиги, тарафларнинг тенглиги, қонун устуворлиги каби тамойилларини амалда таъминланишига олиб келди. Жумладан, маҳсулот етказиб бериш шартномаси ҳам бундай ўзгаришлардан сўнг ўзини хусусий ҳуқуқнинг нормал шартномалари қаторига кириб, олди-сотди шартномаларига хос хусусиятларини шакллантирди.

Маҳсулот етказиб бериш шартномаси улгуржи олди-сотди шартномаси туркумига киради. Шунингдек маҳсулот етказиб бериш шартномаси хўжалик шартномаси ҳисобланади⁵.

Маҳсулот етказиб бериш шартномасининг ҳуқуқий белгилари. Маҳсулот етказиб бериш шартномасининг ҳуқуқий белгилари олди-сотди шартномасининг ҳуқуқий белгиларига ўхшаш. Жумладан унинг **биринчи ҳуқуқий белгиси** шартнома икки томонламалиги. Яъни шартномада иштирок этаётган иккала тарафда ҳам ҳуқуқ, ҳам мажбурият юзага келади. **Иккинчи ҳуқуқий белгиси** шартнома ҳақ бараварига тузилиб, яъни етказиб берилган маҳсулот учун маҳсулот етказиб берувчига ҳақ тўланади. **Учинчи ҳуқуқий белгиси** консенсуал шартномалар турига кириши. Яъни, маҳсулот етказиб бериш ҳақида тарафлар келишган ва улар ўртасидаги ушбу келишув

мажбуриятларнинг бир қисми эканлигини таъкидлайди. Ҳозирги қонунчилигимиз ушбу юқорида келтирилган иккала ҳолатни ўзида мужассамлаган. Бунга эса, ҳозирда олди-сотди шартномаси ҳақ эвазига мулкни мулк қилиб топшириш мажбуриятининг синоними дейилишида қўришимиз мумкин.

⁵ Ушбу шартнома хўжалик шартномаси ҳисобланганлиги туфайли бу муносабатлар Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги қонуни билан тартибга солинади.

конун билан белгиланган тартибда ва шаклда расмийлаштирилган пайтдан шартнома бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятлар юзага келади.

Маҳсулот етказиб бериш шартномасининг ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардир:

1. Шартнома предметига бўлган товар билан бирга унга бўлган мулк ҳуқуқ ҳам сотувчи (маҳсулот етказиб берувчи)дан сотиб олувчига ўтади.

2. Шартнома субъектлари фақат тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган шахслар (юридик шахс тузмасдан тадбиркорлик лицензия асосида тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган жисмоний шахслар ва юридик шахслар) бўлиши мумкинлиги.

3. Шартнома сотувчи томонидан ишлаб чиқариладиган ёки сотиб олинладиган товарлар юзасидан тузилиши.

4. Шартномада тарафлар ўртасидаги муносабатлар одатда бир йил, ундан узоқроқ муддатга ҳамда тарафларнинг ўзаро келишувига кўра белгиланган муддатлар ичида давом этиши мумкин. Олди-сотди шартномасидан фарқли равишда бу шартномада шартномавий алоқалар кўп мартали ва узоқ муддатли ҳисобланади. Чунки маҳсулот етказиб бериш шартномасида товарни жўнатиш кўп марта амалга оширилади ва бу жараён олдиндан белгилаб олинган жадваллар асосида амалга оширилади. Олди-сотди шартномасида эса сотувчининг сотиб олувчига товарни топшириши билан шартномавий алоқалар барҳам топади.

5. Шартнома предмети сотувчи томонидан фақат тадбиркорлик фаолиятида фойдаланиш учун ёки шахсий, oilавий мақсадларда, рўзғорда ва шунга ўхшаш бошқа мақсадларда фойдаланиш билан боғлиқ бўлмаган бошқа мақсадларда фойдаланиш учун сотиб олувчига топширилишдиган товарлар ҳисобланади.

Маҳсулот етказиб бериш шартномасининг элементлари.
Шартнома тарафлари. Шартномада сотувчи сифатида **маҳсулот етказиб берувчи** намоён бўлади. Маҳсулот етказиб берувчи – тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган товар ишлаб чиқарувчи ёхуд товарларни сотиб олиб уни сотиб олувчига сотувчи (жисмоний ёки юридик) шахс.

Сотиб олувчи - фақат тадбиркорлик фаолиятида фойдаланиш учун ёки шахсий, oilавий мақсадларда, рўзғорда ва шунга ўхшаш бошқа мақсадларда фойдаланиш билан боғлиқ бўлмаган бошқа мақсадларда фойдаланиш учун товар мулк қилиб олувчи шахс (жисмоний шахс, юридик шахс ва давлат).

Шартнома предмети – муомаладан чиқарилмаган ҳар қандай ашёлар шартнома предмети бўла олади. Улар аксарият ҳолларда турига хос

аломатлари билан белгиланади. Аммо қонун хусусий аломатларга эга бўлган ашёларни шартнома предмети бўлишига тўсқинлик қилмайди. Кўпинча шартнома тузиш вақтида маҳсулот етказиб берувчи ушбу товарга эга бўлмайди.

Фуқаролик кодексининг 437-моддасида шартнома предметини маҳсулот етказиб берувчи ишлаб чиқарадиган ёки сотиб оладиган товарлар ташкил қилиши айтиб ўтилган. Аммо ушбу қоидага жуда ҳам жиддий қарамаслик лозим. Чунки бизга маълумки маҳсулот етказиб берувчига қонунда назарда тутилган бошқа йўллар орқали (маҳсулотни қайта ишлаш, юридик шахсни қайта ташкил қилинаётганда ҳуқуқий ворислик асосида ва бошқалар) ҳам мулкӣ ҳуқуқлар ўтиши мумкин. Шунингдек, товарга нисбатан мулкӣ (ва бошқа ашёвий) ҳуқуқларга эга бўлмаган шахслар ҳам ушбу шартномада маҳсулот етказиб берувчи сифатида қатнашиши мумкин. Мисол учун насияга олинган товарлар олди-сотисида.

Шартнома баҳоси. Шартнома баҳосига доир алоҳида қоида қонунлар билан белгиланмаган. Шартнома предмети - товар баҳосини белгилашда тарафлар эркин бўлиб, шартнома баҳоси тарафлар ўзаро келишуви асосида, товарнинг хусусиятидан келиб чиқиб белгиланади. Олди-сотди шартномаларига оид умумий қоидаларга кўра баҳо шартноманинг муҳим белгиси ҳисобланмайди. Товар баҳоси тарафлар ўзаро келишувига кўра шартномада аниқ қиймат мисолида кўрсатилмаслиги ҳам мумкин. Жумладан, товар етказилиб берилаётган даврдаги бозор нархини назарда тутиши мумкин. Аммо айрим турдаги **товарларнинг нархлари давлат томонидан қатъий қилиб белгиланиб қўйилиши ва тартибга солиб турилиши** мумкин.

Шартноманинг муддати. Шартнома муддати унинг муҳим шартларидан бири ҳисобланади. Барча олди-сотди шартномалари каби маҳсулот етказиб бериш шартномасида ҳам шартнома шартларини аниқ бажарилиши учун тарафлар шартнома муддатларини аниқ келишиб олишлари шарт. Албатта шартнома муддати деганда унинг амал қилиш муддатига биринчи навбатда тўхталиш керак бўлади. Шунингдек, маҳсулот етказиб бериш шартномаси хусусиятидан келиб чиқиб, унда оралик ва шартноманинг муҳим мажбуриятларини белгилаб қўйилиши учун ишлатиладиган муддатлар мавжуд бўлиши мумкин. Юқорида айтиб ўтганимиздек, маҳсулот етказиб бериш шартномаси узоқ муддатли шартномалардан биридир. Умумий қоидага кўра шартнома асосан бир йилгача бўлган муддатга ёки бир йилдан ортиқ муддатга ёинки тарафлар

ўзаро келишувига биноан бошқа муддатга тузилиши мумкин. Шартнома муддати шартноманинг муҳим шартларидан бири бўлганлиги туфайли қонуншунос агарда шартномада тарафлар томонидан муддат масаласи ҳал қилинмай қолдирилган бўса, ушбу шартнома бир йилга тузилган деб ҳисобланиши тўғрисидаги қонидани белгилаб қўйди.

Агар узоқ муддатли шартномада етказиб берилиши лозим бўлган товарлар миқдори ёки шартноманинг бошқа шартлари бир йилга ёки ундан ортиқ муддатга белгаланган бўлса, шартномада тарафларнинг бу шартларни шартноманинг амал қилиш муддати тугагунга қадар кейинги даврлар учун келишиб олиш тартиби белгиланиши лозим. Шартномада бундай тартиб бўлмаса, шартнома тегишлича бир йилга ёки шартнома шартлари келишилган муддатга тузилган ҳисобланади.

Узоқ муддатли шартнома тарафларидан бири етказиб берилиши лозим бўлган товарлар миқдорини ёки шартноманинг бошқа шартларини кейинги даврлар учун шартномада белгиланган тартибда келишиб олишни рад қилган ёки ундан бош тортган тақдирда бошқа тараф тегишли даврларда товарларни етказиб бериш шартларини белгилаш тўғрисидаги ёхуд шартномани бекор қилиш тўғрисидаги талаб билан судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга (ФК 438-модда).

Шартноманинг шакли ва тузиш тартиби. Маҳсулот етказиб бериш шартномасини шакли ва тузиш тартибига доир масала ФКда унинг ўзига хос хусусиятини инобатга олган ҳолда атрофлича очиб берилган.

Аксарият ҳолларда ушбу шартнома ёзма шаклда тузилади. Аммо шартномалар шаклига нисбатан ўрнатилган умумий қоидалардан келиб чиқиб, маҳсулот етказиб бериш шартномаси оғзаки шаклда тузилиши ҳам мумкин. Унинг фақат ёзма шаклда тузилиши шарт деб белгиланиши нотўғри бўлади. Мисол учун шартнома агарда минимал ойлик иш ҳақининг 10 бараваридан кам суммага тузилса ҳамда шартнома тарафлари юридик шахс тузмасдан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи жисмоний шахслар бўлса улар ўртасидаги шартнома оғзаки шаклда тузилиши мумкин. Бунда ҳеч қандай қонунбузарликка йўл қўйилмаган бўлади. Амалиётда бунга ўхшаш ҳолатларни кузатиш мумкин. Улгуржи савдо бозорларида савдо қилаётган сотувчи-тадбиркорлар сотиб олувчи-тадбиркорларга аҳолига дўконлари орқали сотишлари учун товарлари сотганда оғзаки шаклда шартнома тузилишини кўп учратганмиз. Аммо хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолиятини тартибга солиш мақсадида ФКда 439-моддаси ўрнатилган бўлиб, унинг талаблари ушбу шартномани ёзма шаклда тузилиш тартибини

белгилайди. Бу талаблар тарафлар шартномани ёзма шаклда тузиш учун келишганда ва шартнома шартларига нисбатан ўрталигида келишмовчиликлар юзага келганда амал қилади. Жумладан, оферент юборган шартнома лойҳасининг акцептини эмас, балки қарши офертани олганда 30 кунлик муддатда шартнома шартларини келишиш чораларини кўриши (имконият бўлса, бошқа тараф билан биргаликда) ёки шартнома тузишни рад этишини бошқа тарафга ёзма равишда билдириши лозим бўлади. Албатта бундай 30 кунлик муддат оферент илк бор юборган шартнома лойиҳасини олган акцептантга ҳам берилади. У ўзининг эътирозларини оферентга ёзма шаклда келишмовчиликлар баённомасини тузган ҳолда ёки шартноманинг бошқа вариантини юбориши керак бўлади.

ФКнинг 439-моддасида ишбилармонликнинг энг улуғ қоидалари ва этикасини кузатиш мумкин. Яъни, маҳсулот етказиб бериш шартномаси шартлари бўйича келишмовчиликлар баённомасини олган, бироқ шартнома шартларини келишиш чораларини кўрмаган ва шартнома тузишни рад этишни 30 кунлик муддатда бошқа тарафга маълум қилмаган тараф шартнома шартларини келишиб олишдан бош тортиш оқибатида етказилган зарарни қоплашга мажбур бўлади. *Culpa in contrahendo* (сўзма сўз таржима қилганда: шартнома тузиш жараёнидаги айб) деб номланган бу ҳолат шартномадан ташқари зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар (делект)га мисол бўла олади.

Шартноманинг мазмуни. Маълумки, шартномаларнинг мазмунини тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ташкил этади. **Сотувчининг мажбуриятларига** сотиб олувчига товарларни тўлиқ барча керакли жиҳозлари ва ҳужжатлари билан келишилган миқдорда, ассортиментда ва комплектда, белгиланган сифатдаги, ўрамдаги ва турдаги шунингдек учинчи шахсларнинг ҳуқуқларидан холи ҳолда топшириши киради. Сотувчининг бундай мажбуриятлари олди-сотди шартномаларига нисбатан ФКнинг 29-бобини 1-§ талабларига риоя қилиши жумладан, 398, 400, 402, 403, 414-моддалари талабларига кўра амалга ошириши талаб этилади. Шунингдек, тарафлар келишувига мувофиқ 423-модда талабларига кўра товарни суғурталаниши сотувчи зиммасига юкланиши ҳам мумкин.

Товарни сотиб олувчига етказиб бериш мажбурияти товарни сотиб олувчига (ёки шартномада у кўрсатган қабул қилиб олувчи учинчи шахсга) ортиб юбориш орқали амалга оширилади. ФКнинг 440, 441 ва 442-моддалари мазмунидан маҳсулотни етказиб бериш сотувчининг зиммасида эканлиги анлашилади. Шундай экан бундан келиб чиқиб агар товарни етказиб

берилиши ҳақида шартномада ҳеч қандай шартлар белгиланмаган бўлса товарни етказиб бериш мажбурияти сотувчи зиммасида бўлади.

Маҳсулот етказиб берувчи шартномада белгиланган шартларга мувофиқ етказиб бериши лозим. Жумладан, товарларни бирданига ҳаммасини етказиб бериш мажбурияти юклатилган бўлса, уларни шартномада белгиланган вақтда, унинг сифатига, ассортиментига ва бошқа товарга нисбатан белгиланган талабларга жавоб берадиганини сотиб олувчига етказиб беради.

Агар тарафлар товарларни шартноманинг амал қилиш муддати мобайнида туркум-туркум қилиб етказиб беришни назарда тутган бўлсалар ва унда алоҳида туркумларни етказиб бериш муддатлари (етказиб бериш даврлари) белгиланган бўлса ушбу белгиланган муддатлар етказиб бериши шарт. Агарда бундай муддат белгиланмаган бўлса, товарлар ҳар ойда бир хил туркумларда етказиб берилиши лозим. Шунинг алоҳида таъкидлаш лозимки, ушбу муносабатни тартибга солишга қаратилган қонун ҳужжатларида ҳамда мажбуриятнинг ўзига хос моҳияти ва мазмуни ёки иш муомаласи одатлари бошқача тартибни назарда тутмаган бўлса юқоридаги муддатларда, назарда тутилган бўлса ушбу шартларга асосан амалга оширилиши керак.

Шартномада маҳсулот етказиб бериш даврларини белгилаш билан бир каторда товарларни етказиб бериш (ўн кунлик, суткалик, соатлик ва ҳоказо) жадвали ҳам белгиланиши мумкин. Бундай жадвалларни белгиланиши жуда муҳим сабаби ушбу шартнома товарлар олди-сотдисини таъминловчи асосий хўжалик шартномаси бўлгани туфайли унинг қанчалик аниқлик билан тузилса, мажбуриятлар аниқ белгиланса шартнома юзасидан тушунмовчиликлар бўлмаса товарларнинг савдо айланмаси шунчалик тез бўлади натижада барча фақат фойда кўради.

Товарлар шартномада белгиланган муддатдан олдин етказиб берилишига фақат сотиб олувчининг розилиги билангина йўл қўйилади. Бунга сабаб маҳсулот етказиб берилганда уни сақлаш, реализация қилиш тегишли тайёргарликни ва харажатларни талаб қилади. Товар муддатида илгари етказиб берилиши сотиб олувчига турли муаммоларни келтириб чиқариши мумкин. Мисол учун сақлаш учун жойи ва имконияти бўлмаслиги мумкин. Шунингдек юқорида айтганимиздек сотиб олувчи рози бўлса, яъни унга товарларни муддатида олдин етказиб берилиши ҳеч қандай муаммоларни юзага келтирмаса, балки аксинча жуда харидоргир товар бўлса уни қабул қилишга ҳеч иккиланмайди. Муддатида олдин етказиб берилган ва сотиб олувчи томонидан қабул қилинган товарлар кейинги даврда етказиб

берилиши лозим бўлган товарлар миқдорига киритилади.

Шартномада товарларни етказиб бериш тартибини келишиб олинishi жуда муҳим. Аксарият ҳолларда бундай мажбурият маҳсулот етказиб берувчи зиммасига юклатилади. Товарларни етказиб бериш маҳсулот етказиб берувчи томонидан товарларни шартнома бўйича сотиб олувчига ёки шартномада олувчи сифатида кўрсатилган шахсга жўнатиш (топшириш) йўли билан амалга оширилади.

Маҳсулот етказиб бериш шартномасида товарларни олувчиларга жўнатиш тўғрисида сотиб олувчининг сотувчига кўрсатмалар бериш ҳуқуқи (жўнатиш разнарядкаси) назарда тутилган ҳолларда, маҳсулот етказиб берувчи товарларни жўнатиш разнарядкасида кўрсатилган олувчиларга жўнатади (топширади). Жўнатиш разнарядкаси – маҳсулот етказиб берувчига ёзма шаклда сотиб олувчи томонидан белгиланган шахсларга топшириш учун етказиб берилиши керак бўлган товарларни бир йўла ёки белгиланган график асосида ортиб юбориш (жўнатиш) ёки топшириш бўйича кўрсатмасини мужассамлайди. Бу эса ўз навбатида, маҳсулот етказиб берувчига ҳам қулайликларни келтириб чиқаради. Жумладан, маҳсулот етказиб берувчи товарларни аниқ, ўз вақтида етказиб бериши белгиланса бошқа томондан қулайлиги ўз ишини тартибли олиб боришга асос бўлади. Бу эса, бир йўла бир неча мижоз буюртмасини вақт ва транспорт харажатларини камроқ қилган ҳолда етказиб берилишига олиб келади. Шунингдек, шартнома шартларига риоя қилиниши таъминланади ва бир қаторда товарни етказиб берилганлик учун қўшиладиган қиймати камайиши ҳисобига товарларни тан нархини ҳам камайишига олиб келади.

Жўнатиш разнарядкасининг мазмуни ва муддати маҳсулот етказиб бериш шартномасида белгиланади. Айрим ҳолларда жўнатиш разнарядкасини юбориш муддати шартномада назарда тутилмаслиги ҳам мумкин⁶. Бунга сабаб шартнома консенсуал характерда бўлганлиги туфайли ва шартнома характеридан келиб чиқиб сотиб олувчи ушбу муддатни аниқ белгилашга иккиланиши мумкин. Бундай ҳолларда сотиб олувчи зиммасига маҳсулот етказиб берувчини маҳсулот етказиб бериш даври бошланишидан камида 30 кун олдин жўнатиш разнарядкасининг аниқ муддатларни маълум қилиши яъни юбориши лозим бўлади.

Сотиб олувчининг белгиланган муддатда жўнатиш разнарядкасини тақдим қилмаслиги маҳсулот етказиб берувчига ё маҳсулот етказиб бериш

⁶ Маҳсулот етказиб бериш шартномаси товарларни туркум-туркум қилиб етказиб бериш шarti билан бир ойдан кам муддатга тузилган бўлса товарларни шартномада тарафларнинг келишувига кўра, агар бундай келишув бўлмаса бундай муддатлар иш муомаласи одатларига кўра белгиланиши керак бўлади.

шартномасини бажаришдан бош тортиш, ёки сотиб олувчидан товарлар ҳақини тўлашни талаб қилиш ҳуқуқини беради. Бундан ташқари маҳсулот етказиб берувчи жўнатиш разнарядкасини тақдим қилмаслик туфайли етказилган зарарни тўлашни талаб қилишга ҳақли (ФК 441-модда).

Товарларни олиб бориб бериш етказиб берувчи томонидан уларни маҳсулот етказиб бериш шартномасида назарда тутилган транспортда ва унда белгиланган шартларда жўнатиш йўли билан амалга оширилади.

Маҳсулот етказиб бериш шартномасида товарларни қай йўл билан етказиб берилиши жуда муҳим. Сабаби юқорида айтганимиздек, олиб бориб бериш қайси транспорт турида (ҳаво, сув тарспортида ҳамда темир йўл ёки авто йўллар тарспортида) ёки қандай шартларда амалга оширилиши амалда тарафларнинг тортишувининг асосий сабабчиси ҳисобланади. Чунки у маҳсулотнинг тан нархига таъсир кўрсатади.

Маҳсулот етказиб бериш шартномасида товарларни етказиб берувчидан (унинг маҳсулотлари сақланадиган омборидан ёки бошқа жойдан) олиб кетишни сотиб олувчи ўзининг бунга имконияти мавжудлиги ва товар тан нархини камайтириш мақсадида ҳамда бошқа ўзига фойдали томонини кўзлаб ўз зиммасига олиши мумкин. Бундай ҳолларда ҳам маҳсулот етказиб берувчи қайси вақтда шартнома шартларида белгиланган ассортиментдаги ва сифатдаги товарларни қандай ўрам ва шаклларда сотиб олувчига олиб кетиши учун топшириши ҳақида алоҳида разнарядкада белгилаб қўйиши ва товарнинг юк хатини тақдим этиши лозим бўлади.

Аммо айрим ҳолларда шартноманинг бундай шартлари белгиланмасдан қолиши мумкин, унда олиб бориб берувчи транспорт турини мустақил танлаб, товарни олиб бориб бериш шартларини ҳам мустақил белгилаб етказиб бериш ҳуқуқига эга бўлади. Маҳсулот етказиб берувчининг бундай ҳуқуқи қонун ҳужжатларида, мажбуриятнинг моҳияти ёки иш муомаласи одатларида бошқача тартиб англашилмаса йўл қўйилади. (ФК 442-модда).

Маҳсулот етказиб берувчи сотиб олувчига шартномада белгиланган миқдордаги товарларни етказиб бериши шарт. Товар миқдорини аниқлаш усуллари олди-сотди шартномасига нисбатан ўрнатилган умумий қоидалар билан деярли бир хил. Аммо маҳсулот етказиб бериш шартномасида товарнинг миқдорини аниқ шартномада белгиланганидек етказилишини таъминлаш қоидаларидан четга чиқиш мумкин. Яъни маҳсулотни етказиб берилиши ҳолатидан келиб чиқиб унинг миқдори аниқланиши мумкин. Мисол учун қопланмаган (50 ёки 100 кг.дан алоҳида қопларга солинмаган яъни расфасовка қилинмаган) 10 тонна цемент ёки 1 цистерна ўсимлик ёғини

етказиб берилаётганда плюс-минус 0,1% дан 5% гача кам ёки кўп етказиб берилиши мумкин.

Товар етказиб беришнинг айрим даврида уни тўлиқ етказиб бермаган товар етказиб берувчи, агар товар етказиб бериш шартномасида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, етказиб берилмаган товарлар миқдорини шартнома амал қилиш муддати доирасидаги кейинги даврда (даврларда) тўлдириши лозим бўлади.

Узоқ муддатли шартномага мувофиқ товар етказиб беришнинг айрим даврида маҳсулот етказиб берувчи томонидан тўлиқ етказиб берилмаган товарлар ўрни, агар маҳсулот етказиб бериш шартномасида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, товарлар тўлиқ етказиб берилмаган йилнинг кейинги даврида (даврларида) тўлдирилиши лозим.

Товарлар маҳсулот етказиб берувчи томонидан маҳсулот етказиб бериш шартномасида ёки сотиб олувчининг жўнатиш разнарядкасида кўрсатилган бир неча олувчига жўнатилган тақдирда бир олувчига шартномада ёки жўнатиш разнарядкасида назарда тутилганидан ортиқ миқдорда етказиб берилган товарлар бошқа олувчиларга тўлиқ етказиб берилмаган товарлар ўрнини қоплаш учун ҳисобга олинмайди ва агар шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, товар етказиб берувчи томонидан тўлдирилиши лозим. (ФКнинг 443-м).

Маҳсулот етказиб бериш шартномасида белгиланган миқдордан кам ёки тўлиқ бўлмаган товарлар етказиб берилганда тарафларнинг ўзаро келишувига кўра унинг ассортименти кўриб чиқилади. Сотиб олувчининг ихтиёрига кўра ва маҳсулот етказиб берувчининг таклифига биноан унинг имкониятларини инобатга олган ҳолда белгиланиши мумкин. Агар тарафлар ўзаро келиша олмасалар маҳсулот етказиб берувчи тўлиқ етказиб берилмаган товарлар ўрнини тўлиқ етказиб бермасликка йўл қўйилган давр учун белгиланган ассортиментда тўлдиришга мажбур бўлади.

Бир номдаги товарларни маҳсулот етказиб бериш шартномасида назарда тутилгандан кўпроқ миқдорда етказиб бериш шу ассортиментга кирадиган бошқа номдаги тўлиқ етказиб берилмаган товарлар ўрнини тўлдириш сифатида ҳисобга олинмайди ва унинг ўрни тўлдирилиши лозим, бундай етказиб бериш сотиб олувчининг олдиндан берган ёзма розилиги билан амалга оширилган ҳоллар бундан мустасно. (ФКнинг 445-мода).

Сотиб олувчининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари. Шартномага берилган таърифни таҳлил этиб, сотиб олувчи унга етказиб берилаётган товар тадбиркорлик фаолиятида фойдаланиш учун мўлжалланган бўлишини талаб

этишга ҳақлидир. Бундай сотувчи зиммасидаги мажбурият ушбу шартномада маҳсулот етказиб берувчи сифатида қатнашувчи тарафнинг аввало тадбиркорлик субъекти бўлиши ва айниқса ушбу фаолият билан шуғулланиш учун ваколатли бўлиши (улгуржи савдо билан шуғулланиш ҳуқуқига эга бўлиши) талаб этилганлиги сабабдир. Товарлар сотиб олувчига вақтида етказилиши шарт. Агар товарнинг етказиб бериш муддати ўтказиб юборилган бўлса, сотиб олувчи ушбу товарларни қабул қилишни рад этишга ҳақли бўлади. Товарларни қабул қилишни рад этишнинг ҳам ўзига хос тартиби мавжуд. Рад этиш билдириш хатини топшириш орқали амалга оширилади. Яъни сотиб олувчи товар етказиб берувчини товарларни қабул қилмаслиги ҳақида ёзма ҳолда хабардор қилиши талаб этилади. Билдириш хати икки нусхада тузилиб, биттаси маҳсулот етказиб берувчига берилади. Иккинчиси эса ушбу билдириш хатини топширилганлигини тасдиқлаш учун сотиб олувчида сақланади. Маҳсулот етказиб берувчи билдириш хати орқали хабардор қилингунига қадар етказиб берган товарларини сотиб олувчи қабул қилишини ва уларни ҳақини тўлашини талаб қилиш ҳуқуқига эга. Етказиб берилган товар ҳақини тўлашдан бош тортиши ёки тўлашни кечиктиришига қонун йўл қўйилмайди. Бу борада ушбу норма диспозитивлигини этиборда тутиш лозим. Яъни шартномада бошқача тартиб назарда тутилиши ҳам мумкин. Жумладан, шартномада товарларни жўнатиш разнорядкаси бўйича шартнома шартларини аниқ бажарилиши юзасидан қатъий шартлар белгилаб қўйилган бўлса, товарни қабул қилишни рад эта олмайди. Рад этган тақдирда маҳсулот етказиб берувчи кўрган барча зарарларни қоплаши шарт бўлади.

Шу боис сотиб олувчи (олувчи) шартномага мувофиқ етказиб берилган товарларнинг қабул қилинишини таъминлайдиган барча зарур ҳаракатларни амалга ошириши лозим. Жумладан етказиб берилган товарларни тез ва сифатли қабул қилиш учун шароитларни яратиб қўйиши. Товарни туриб қолмаслигини таъминлаши шарт. Етказиб берилган товарни текшириб унинг сифатини аниқлашни ҳам шу турдаги товарларни аниқлаш ва сифатини текшириш учун одатда кетадиган вақтдан ўтиб кетмаслигини таъминлаши керак. Албатта бундай талабларни барчасини қонунда акс эттирилиши жуда қийин шу боис бундай талаблар тўғри бажарилганини ёки бажарилмаганини аниқлаш сотиб олувчи (олувчи) томонидан қабул қилинган (ёки қабул қилиниши керак бўлган) товарларни қонун ҳужжатларида (ФКда, алоҳида қабул қилинган қонунларда, ВМнинг қарорларида шунингдек турли низомларда), маҳсулот етказиб бериш шартномасида ёки иш муомаласи одатларида белгиланган муддат (ёки маддатлар)да кўздан кечириши талаб

этилади. Ушбу кўздан кечириш натижасида товарлар миқдори ва сифати юзасидан аниқланган номувофиқликлари ва камчиликлари тўғрисида товар етказиб берувчини дарҳол ёзма равишда хабардор қилиши лозим. Дарҳол деган сўзни изоҳлаганда шуни эътиборга олиш керакки, сотиб олувчи ўзининг максимал имкониятларини ишлатган ҳолда ўта масъулиятлилик билан бунга ёндашиб, имкони борича қисқа муддатда ёзма (факс, интернет, телеграмма ҳамда почта орқали) ёки зарурат тақозо этса оғзаки (телефон орқали шунингдек модемограмма) шаклда зарур маълумотни тақдим этиши англашилади.

Етказиб берилган товарлар транспорт ташкилотидан олинган тақдирда сотиб олувчи (олувчи) товарларнинг транспорт ва юк ҳужжатларида кўрсатилган маълумотларга мувофиқлигини текшириши, шунингдек бу товарларни транспорт ташкилотидан белгиланган қоидаларга риоя этган ҳолда қабул қилиши лозим. Транспорт ташкилоти етказиб берилган товарга кўйилган талаблар (товар сифати, тури ва ассортименти ҳамда ишлаб чиқариш браки) учун жавоб бермаганлиги боис, сотиб олувчи маҳсулот етказиб бериш шартномасига мувофиқ маҳсулот етказиб берувчи унга топшириш учун юборган товарларни сақлаш учун масъул бўлмайди. Чунки унинг мажбурияти фақат товарларни унга қандай топширилган бўлса шундай топширишдан иборат. Сотиб олувчи унга етказиб берилган товарларни қабул қилишни рад этган тақдирда ушбу товарларнинг токи маҳсулот етказиб берувчи олиб кетмагунга (ёки олиб кетиш чорасини кўрмагунга) қадар бут сақланишини таъминлаши (масъулиятли сақлаш) шарт бўлади. Товарлар юзасидан эътирозни ва нима сабабдан товар рад этилаётганини дарҳол маҳсулот етказиб берувчи хабардор бўлиши юзасидан барча чораларни кўриши шарт бўлади.

Маҳсулот етказиб берувчи бундай хабарни олганидан сўнг сотиб олувчи томонидан масъулиятли сақлашга олинган товарни зудлик билан олиб чиқиб кетиши чорасини кўриши ёки сотиб олувчининг огоҳлантирган ҳолда ва барча зарарларни қоплаган ҳолда, оқилона муддат ичида ушбу товарни тасарруф этиши шарт бўлади. Агар маҳсулот етказиб берувчи ўзини масъулиятсиз тутиб оқилона муддатларни бузиб товарни тасарруф этмасдан ёки олиб кетмасдан ўзини пайсалга олса, сотиб олувчи товарни реализация қилиб кўрган зарарларни ундан чегириб қолиб, қолган маблағларни маҳсулот етказиб берувчига қайтаришга ёки маҳсулот етказиб берувчига товарларни қайтариб юбориш билан боғлиқ зарур харажатлари у томонидан қопланиши шarti билан қайтариб юбориш чораларини кўришга ҳақли бўлади.

Сотиб олувчи ўзининг ҳаракатларини қонун ҳужжатларига ва шартнома шартларига мос ҳолда амалга ошириши лозим бўлади. Агарда сотиб олувчи етарли асосларсиз маҳсулот етказиб берувчидан товарни қабул қилиб олишни рад этган бўлса, маҳсулот етказиб берувчи бу ҳолат (асоссиз маҳсулотни қабул қилишни рад этиш) ни исботлай олса сотиб олувчидан товар ҳақини тўлашни талаб қилишга ҳамда унга етказилган моддий ва маънавий зарарларни қопланишини талаб қилишга ҳақли бўлади.

Сотиб олувчи билан маҳсулот етказиб берувчи шартнома тузиш вақтида товарларни сотиб олувчи томонидан **танлаб олиши** тўғрисидаги шарт белгиланиши мумкин. Товарларни танлаб олиниши сотиб олувчи жойлашган ерда ёки маҳсулот етказиб берувчи жойлашган ерда амалга оширилиши мумкин. Аммо аксарият товарларнинг хусусиятларидан келиб чиқиб, товарларни танлаб олиш улар ишлаб чиқариладиган ёки сақланаётган жойда амалга оширилиши мақсадга мувофиқ бўлади. Шу боис маҳсулот етказиб бериш шартномасида сотиб олувчининг етказиб берувчи жойлашган ерда товарларни танлаб олиши назарда тутилган бўлса, сотиб олувчи ўзига топшириладиган товарларни улар топшириладиган жойда кўздан кечириши лозим. Товарларнинг шартномага номувофиқлиги аниқланганда, у бундай товарларни олишдан бош тортишга ҳақли бўлади.

Сотиб олувчининг товарларни танлашни товарнинг хусусиятидан келиб чиқиб маҳсулот етказиб берувчи билан келишиб шартномада белгиланган муддат ичида, бундай муддат белгиланмаган бўлса, маҳсулот етказиб берувчи сотиб олувчига жўнатишга мўлжалланган товарларнинг тайёрлиги тўғрисида билдириш хати орқали маълум қилгандан сўнг, агар сотиб олувчи оқилона муддатда товарларни танлаб олмаса маҳсулот етказиб берувчи шартномани бажаришдан бош тортиб, уни бир томонлама бекор қилиши ва кўрган зарарларини қопланишини талаб қилиши мумкин. Шунингдек, сотиб олувчи буюртмасига кўра ишлаб чиқарилган ёки сотиб олиб келинган товарларни ҳақини сотиб олувчи томонидан тўлашни талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлади.

Маҳсулот етказиб бериш шартномасида етказиб берилган товарлар учун **ҳисоб-китобларни** амалга оширишнинг ўзига хос жиҳатлари мавжуд. Умумий қоидага кўра тарафлар келишувида ҳисоб-китобларнинг алоҳида тартиби ва шакли белгиланмаган бўлса, ҳисоб-китоблар тўлов топшириқномалари билан амалга оширилади. Агар сотиб олувчи товар ҳақини тўлашни бошқа шахс (товарни қабул қилувчи) зиммасига юклаган бўлса ҳам, маҳсулот етказиб берувчи олдидаги ҳақ тўлаш мажбуриятидан

озод бўлмайди. Шунинг учун товарни қабул қилувчи етказиб берилган товар ҳаққини тўламаса, маҳсулот етказиб берувчи товар ҳаққини тўлашни сотиб олувчидан талаб қилишга ҳақли бўлади. Агар сотиб олувчи бир турдаги бир неча шартномалар орқали маҳсулот етказиб берувчи билан ҳуқуқий муносабатга киришган бўлса ва барча шартномаларнинг умумий ҳисоб-китобини амалга ошириши келишилган бўлса-ю, аммо умумий суммадан камроқ ҳақ тўланса, маҳсулот етказиб берувчи сотиб олувчига қайси шартномага ҳақ тўланган деб ҳисобланиши лозимлиги танлаш имконини бериши лозим⁷.

Шартнома хусусиятидан келиб чиқиб, етказиб берилаётган товарлар оддий ва мураккаблигини инобатга олган ҳолда шартномада улар учун ҳақ тўлашнинг ўзига ҳос қоидалари ФКнинг 449-моддасида ўрнатилганини кўришимиз мумкин. Жумладан, шартномада товарларни тўпламга кирадиган алоҳида қисмлар бўйича етказиб бериш назарда тутилган бўлса, сотиб олувчи товарлар ҳаққини, башарти шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, тўпламга кирадиган сўнгги қисм жўнатилганидан (танлаб олинганидан) кейин тўлаши белгиланган.

Агар маҳсулот етказиб бериш шартномасида товарлар ҳақи олувчи (тўловчи) томонидан тўланиши назарда тутилган бўлса ва у ҳақ тўлашдан асоссиз бош тортса ёки товарлар ҳаққини шартномада белгиланган муддатда тўламаган бўлса, етказиб берувчи сотиб олувчидан етказиб берилган товарлар ҳаққини тўлашни талаб қилишга ҳақли бўлади.

Шунингдек маҳсулот етказиб бериш шартномасида бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, сотиб олувчи (олувчи) товар келтирилган **кўп марта ишлатиладиган идиш ва ўраш материалларини** етказиб берувчига қонун ҳужжатларида белгиланган тартиб ва муддатларда қайтариши шарт.

Бошқа идиш ва ўраш материаллари фақат маҳсулот етказиб бериш шартномасида назарда тутилган ҳоллардагина етказиб берувчига қайтарилади. (ФКнинг 450-модда)

Маҳсулот етказиб бериш шартномасида жавобгарлик. Маҳсулот етказиб бериш шартномаси хўжалик шартномаси эканлиги ва тадбиркорлик субъектлари томонидан тузилиши унинг асосини таваккалчилик ташкил этишини эътироф этиш керак. Шу боис тарафлар томонидан шартнома шартларини бузилганда асосан етказилган зарарни қоплаш ва неустойка⁸

⁷ Бу вазиятда сотиб олувчи ўзига қулайлик туғдиришни ўйлайди. Мисол учун қайси шартномада ҳақ тўланиши кечиктирилганда неустойка камроқ белгиланган бўлса ана шу шартномани қолдирилишини талаб этишга ҳақли бўлади.

⁸ Шартнома шартларини бузганлик учун жавобгарликга оид масалаларга бир неча бор юқорида ҳам тўхталиб ўтилди. ФКни қабул қилиниши билан қонуний неустойкаларни қўлланиши анча қисқарди. Унинг

шаклида амалга оширилади.

Тегишли даражада сифатли бўлмаган товарлар етказиб берилган сотиб олувчи маҳсулот етказиб берувчига агар унинг камчиликлари шартнома тузиш пайтида маълум қилинмаган бўлса, сотиб олувчи ўз хоҳишига кўра:

- худди шу маркадаги (моделдаги, артикулдаги) сифати тегишли даражада бўлган товарга алмаштиришни;

- харид нархини тегишинча қайта ҳисоблаган ҳолда бошқа маркадаги (моделдаги, артикулдаги) сифати тегишли даражада бўлган товарга алмаштиришни;

- товарнинг камчиликларини текинга бартараф этишни ёки сотиб олувчи ёхуд учинчи шахс томонидан товарнинг камчиликларини бартараф этиш учун қилинган харажатлар қопланишини;

- харид нархини мутаносиб равишда камайтиришни;

- кўрилган зарар ўрнини қоплаган ҳолда шартнома бекор қилинишини талаб қилиш ҳуқуқига эга. Товар учун тўланган пул суммасини сотиб олувчига қайтариш вақтда сотувчи ундан товардан тўлиқ ёки қисман фойдаланганлиги, товар кўриниши йўқолганлиги ёки бошқа шунга ўхшаш ҳолатлар туфайли товар қиймати қанча пасайган бўлса, шунча суммани ушлаб қолишга ҳақли эмас (ФКнинг 434-моддаси). Етказиб берилган товарларнинг сифатсизлиги тўғрисида сотиб олувчидан билдириш олган маҳсулот етказиб берувчи етказиб берилган товарларни тегишли даражада сифатли товарлар билан дарҳол алмаштирган ҳоллар бундан мустасно.

Маҳсулот етказиб бериш шартномасига биноан сотиб олувчига етказилган товарларни истеъмолчига чакана савдо орқали сотилганда товарнинг сифатсизлиги ва камчиликлари аниқланганда сотиб олувчи унга истеъмолчи томонидан қайтарилган товарни оқилона муддат ичида маҳсулот етказиб берувчи томонидан алмаштирилиши ва сотиб олувчи кўрган зарарларни қоплаши лозим бўлади.

Маҳсулот етказиб бериш шартномасининг шартларини бузган ҳолда **бут бўлмаган товарлар етказиб берилганда** маҳсулот етказиб берувчидан сотиб олувчи ўз ихтиёрига кўра:

- харид нархини мутаносиб равишда камайтиришни;

- товарни оқилона муддатда бутлашни талаб қилиш ҳуқуқига эга. Агар маҳсулот етказиб берувчи оқилона муддатда сотиб олувчининг товарни

ўрнини шартномавий неустойка эгаллади. Маҳсулот етказиб бериш шартномасида асосан шартномавий неустойкани иккала шакли қўлланилишини кўришимиз мумкин. Товар етказиб беришни ёки ҳақини тўлашни кечиктиргандан пеня шаклида ва товар сифати, бутлиги ва ўрами юзасидан белгиланган шартларни бузилганда жарима шаклида қўлланилади.

бутлаш тўғрисидаги талабини бажармаса, сотиб олувчи ўз ихтиёрига кўра:

- бутланмаган товарни бут товарга алмаштиришни талаб қилишга;

- шартномани бажаришдан бош тортишга ва товар учун тўланган пул суммасини қайтариб беришни, шунингдек етказилган зарарни қоплашни талаб қилишга ҳақли бўлади (ФКнинг 413-моддаси). Маҳсулот етказиб берувчи етказиб берилган товарларнинг бут эмаслиги тўғрисида сотиб олувчидан билдириш олганидан кейин товарларни дарҳол бутлаган ёки уларни бут товарлар билан алмаштирган бўлса бундай жавобгарликдан озод бўлади.

Товарларни чакана нархларда сотаётган сотиб олувчи (олувчи), агар маҳсулот етказиб бериш шартномасида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, истеъмолчи томонидан қайтарилган бут бўлмаган товарларни оқилона муддат ичида бут товарлар билан алмаштиришни талаб қилишга ҳақлидир. (ФКнинг 452-моддаси).

Сотиб олувчи маҳсулот етказиб берувчига товарлар тўлиқ етказиб берилмагани, товарларнинг камчиликларини бартараф этилиши ёки товарларни бутлаб берилиши тўғрисидаги талабларини дарҳол ёки оқилона муддатларда бажарилмай қолдирилганда қуйидаги ҳуқуқларга эга бўлади:

1. Агар маҳсулот етказиб берувчи товарларни маҳсулот етказиб бериш шартномасида назарда тутилган миқдорда етказиб бермаган бўлса ёхуд сотиб олувчининг тегишли даражада сифатли бўлмаган товарларни алмаштириш ёки товарларни бутлаш тўғрисидаги талабларини белгиланган муддатда бажармаса, сотиб олувчи етказиб берилмаган товарларни бошқа шахслардан олиб, уларни олиш билан боғлиқ барча зарур ва оқилона харажатларни маҳсулот етказиб берувчи зиммасига юклаш ҳуқуқига эга.

2. Маҳсулот етказиб берувчи товарларни тўлиқ етказиб бермаган ёки сотиб олувчининг товарларнинг камчиликларини бартараф этиш ёки товарларни бутлаш тўғрисидаги талабларини бажармаган ҳолларда сотиб олувчининг бошқа шахслардан товарлар олишга қилган харажатларини ушбу Кодекс 456-моддасининг биринчи қисмида назарда тутилган қоидаларга мувофиқ ҳисоблаб чиқарилади.

3. Сотиб олувчи (олувчи) товарларнинг камчилиги бартараф этилгунча ва улар бутлангунча ёки алмаштирилгунча тегишли даражада сифатли бўлмаган ва бут бўлмаган товарлар ҳақини тўлашдан бош тортиш, борди-ю, товарлар ҳақи тўланган бўлса, - тўланган суммани қайтаришни талаб қилиш ҳуқуқига эга. (ФКнинг 453-моддаси).

4. Товарларни тўлиқ етказиб бермаганлик ёки етказиб бериш муддатларини кечиктириб юборганлик учун қонунда ёки шартномада белгиланган неустойкани тўланишини маҳсулот етказиб берувчидан шартноманинг амал қилиш муддатида мажбурият амалда бажарилгунга қадар ундириш ҳуқуқига эга. (ФКнинг 454-моддаси).

Маҳсулот етказиб бериш шартномаси шартларини бузганлик учун жавобгарликни белгилаш нафақат Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик Кодекси балки, ушбу шартнома хўжалик шартномалар гуруҳига кирганлиги сабабли “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги 29.08.1998 й. N 670-I Қонуни билан ҳам тартибга солинади.

Маҳсулот етказиб бериш шартномасида ёки қонун ҳужжатларида бошқа тартиб назарда тутилган бўлмаса, шартномани бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлик учун “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги Қонуннинг 25 – 32-моддаларида қуйидаги жавобгарлик чоралари қўлланилиши белгиланган.

1. Маҳсулотларни етказиб бериш муддатлари кечиктириб юборилган, тўлиқ етказиб берилмаган ҳолларда, маҳсулот етказиб берувчи сотиб олувчига кечиктирилган ҳар бир кун учун мажбурият бажарилмаган қисмининг 0,5 фоизи миқдорида пеня тўлайди, бироқ бунда пенянинг умумий суммаси етказиб берилмаган товарлар баҳосининг 50 фоиздан ошиб кетмаслиги лозим. Пеняни тўлаш шартнома мажбуриятларини бузган тарафни товарларни етказиб бериш муддатларини кечиктириб юбориш, тўлиқ етказиб бермаслик оқибатида етказилган зарарни қоплашдан озод этмайди. (“Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги Қонуннинг 25-моддаси.)

2. Агар етказиб берилган маҳсулотлар сифати, ассортименти ва нави бўйича стандартлар, техник шартлар, намуналарга (эталонларга) қонун ҳужжатларида ёки хўжалик шартномасида белгиланган бошқа мажбурий шартларга мос келмаса, сотиб олувчи маҳсулотни қабул қилиш ҳамда уларнинг ҳақини тўлашни рад этиб, маҳсулот етказиб берувчидан сифати, ассортименти ва нави лозим даражада бўлмаган маҳсулотлар қийматининг 20 фоизи миқдорида жарима ундириб олишга, агар маҳсулотлар ҳақи тўлаб қўйилган бўлса, тўланган суммани белгиланган тартибда қайтаришни талаб қилишга ҳақлидир. Сифати, ассортименти ва нави лозим даражада бўлмаган маҳсулотлар етказиб берганлик учун жарима маҳсулот етказиб берувчидан акцептсиз тартибда ундириб олинади.

Жаримани ундириш тўғрисидаги тўлов талабномаси банк муассасасига маҳсулотларнинг сифати, ассортименти ва нави лозим даражада эмаслиги тўғрисидаги далолатнома тузилгандан кейин ўн кун ичида тақдим этилади. Жаримани ундириш тўғрисидаги тўлов талабномаси белгиланган ўн кунлик муддатни бузган ҳолда тақдим этилган ҳолларда, жаримани ундириш белгиланган тартибда амалга оширилади. (“Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги Қонуннинг 26-моддаси.)

3. Бут бўлмаган маҳсулотлар етказиб берилган тақдирда сотиб олувчи:

-товарларни бутлаб беришни талаб қилишга ҳақли. Маҳсулот етказиб берувчи сотиб олувчининг талабини олган пайтдан бошлаб, агар тарафларнинг келишувида ўзга муддат белгиланган бўлмаса, ўн беш кунлик муддат ичида товарларни бутлаб бериши шарт;

-бундан буён товарлар бутлаб берилгунча қадар уларнинг ҳақини тўлашдан бош тортишга, агар товарларнинг ҳақи тўлаб қўйилган бўлса, белгиланган тартибда тўланган суммалар қайтарилишини талаб қилишга ҳақли;

-етишмаётган қисмлар қийматини қўшган ҳолда, маҳсудот етказиб берувчидан бут бўлмаган товарлар қийматининг 20 фоизи миқдорида жарима ундиришга ҳақли.

Товарларни етказиб берувчи белгиланган муддатда товарларни бутлаб бермаса, сотиб олувчи бут бўлмаган товарларни қайтариб беришга ҳамда бут бўлмаган товарларни бут товарларга алмаштиришни талаб қилишга ҳақлидир (“Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги Қонуннинг 27-моддаси).

4. Марка белгиси қўйилмаган ёки лозим даражада маркировка қилинмаган товарларни, шунингдек идишсиз ёки ўралмаган товарларни ёхуд тегишли идишга жойланмаган ёки лозим даражада ўралмаган товарларни етказиб берганлик учун маҳсулот етказиб берувчи сотиб олувчига бундай товарлар қийматининг 5 фоизи миқдорида жарима тўлайди. Товарлар қабул қилингандан кейин яна жўнатилиши ёки сақланиши керак бўлган ҳолларда сотиб олувчи жарима ундиришдан ташқари, ўз кучи билан, лекин маҳсулот етказиб берувчи ҳисобидан товарларни ўрашга ва идишларга жойлашга, ёхуд бир шаҳардаги маҳсулот етказиб берувчидан товарларни ўраб бериш ёки идишларга жойлаб беришни талаб қилишга ҳақлидир (“Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги Қонуннинг 28-моддаси).

5. Маҳсулот етказиб берувчи талабига биноан қўйилган Аккредитив у амал қиладиган муддат ичида фойдаланилмаса, маҳсулот етказиб берувчи сотиб олувчига аккредитивнинг фойдаланилмаган суммасининг 5 фоизи миқдорида жарима тўлайди. (“Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги Қонуннинг 29-моддаси).

6. Жўнатилган товарларга оид тўлов ёки товар-транспорт ҳужжатларининг нусхасини белгиланган муддатда юбормаганлик ёки товарлар жўнатилганлиги тўғрисидаги бошқа ахборотни тақдим этмаганлик учун маҳсулот етказиб берувчи сотиб олувчига ахборот тақдим этилмаган ҳар бир ҳолат учун етказиб берилаётган товар қийматининг 1 фоизи миқдорида жарима тўлайди (“Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги Қонуннинг 30-моддаси).

7. Товарларни олиб кетмаслик, шунингдек маҳсулот етказиб берувчи шартномада белгиланган муддатда (даврд) уларни етказиб берганда товарларни олишни асоссиз равишда рад этганлик учун сотиб олувчи маҳсулот етказиб берувчига танлаб олинмаган (ўз муддатида олинмаган) товарлар қийматининг 5 фоизи миқдорида, тез бузиладиган товарлар бўйича эса - 10 фоиз миқдорида жарима тўлайди.

Товарлар танлаб олинмаган (олиш асоссиз рад этилган) ҳолларда, маҳсулот етказиб берувчи жарима ундиришдан ташқари, ушбу товарлар мавжудлигининг кафолатларини тақдим этган ҳолда, танлаб олинмаган (ўз муддатида олинмаган) товарлар қиймати тўланиши талаб қилишга ҳақлидир (“Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги Қонуннинг 31-моддаси).

8. Тўлов талабномаси акцептини асоссиз равишда бутунлай ёки қисман рад этганлик, шунингдек ҳисоб-китобнинг бошқа шаклларида товарлар ҳақини тўлашдан бош тортганлик (банк муассасасига тўлов топшириқномасини тақдим этмаганлик, чек бермаганлик, аккредитивни тақдим этмаганлик ва ҳоказо) учун сотиб олувчи маҳсулот етказиб берувчига ўзи тўлашни рад этган ёки бош тортган сумманинг 15 фоизи миқдорида жарима тўлайди.

Етказиб берилган товарлар ҳақини ўз вақтида тўламаганлик учун сотиб олувчи маҳсулот етказиб берувчига ўтказиб юборилган ҳар бир кун учун кечиктирилган тўлов суммасининг 0,4 фоизи миқдорида, аммо кечиктирилган тўлов суммасининг 50 фоизидан ортиқ бўлмаган миқдорида пеня тўлайди (“Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги Қонуннинг 32-моддаси).

Маҳсулот етказиб бериш шартномасини бекор қилиш тартиби.

Олди-сотди шартномаларини бекор бўлишининг умумий асослари ФКнинг 455-моддасида маҳсулот етказиб бериш шартномаси хусусиятларидан келиб чиқиб аниқлаштирилди. Шундай қилиб шартномани бажаришдан бир томонлама (тўлиқ ёки қисман) бош тортишга тарафларнинг бири шартномани жиддий бузган тақдирда йўл қўйилади.

Маҳсулот етказиб берувчининг маҳсулот етказиб бериш шартномасини бузиши қуйидаги ҳолларда жиддий деб ҳисобланиши мумкин:

- тегишли даражада сифатли бўлмаган, сотиб олувчи учун мақбул муддатда бартараф қилиб бўлмайдиган камчиликларга эга бўлган товарларни етказиб бериш;

- товарларни етказиб бериш муддатларини бир неча бор бузиш.

Сотиб олувчининг маҳсулот етказиб бериш шартномасини бузиши қуйидаги ҳолларда жиддий деб ҳисобланиши мумкин:

- товарлар ҳақини тўлаш муддатларини бир неча бор бузиш;

- товарларни бир неча бор олиб кетмаслик.

Тарафларнинг келишувида маҳсулот етказиб бериш шартномасини бажаришдан бир томонлама бош тортиш ёки уни бир томонлама ўзгартиришнинг бошқа асослари ҳам назарда тутилиши мумкин.

Агар маҳсулот етказиб бериш шартномасини бекор қилиш ёки ўзгартиришнинг бошқа муддати билдириш хатида назарда тутилмаган ёки тарафлар келишувида белгиланмаган бўлса, шартнома бир тараф бошқа тарафдан шартномани бажаришдан тўла ёки қисман бир тарафлама бош тортиш тўғрисида билдириш хати олган пайдан бошлаб ўзгартирилган ёки бекор қилинган ҳисобланади.

Шартномани бекор қилиш вақтида зарарни ҳисоблаш ҳисоблаш масаласи жуда муҳим аҳамият касб этади.

Агар сотувчи томонидан мажбурият бузилганлиги оқибатида шартнома бекор қилинганидан кейин оқилона муддат ичида сотиб олувчи шартномада назарда тутилган товар ўрнига бошқа шахсдан бирмунча юқори, аммо оқилона баҳода товар сотиб олса, сотиб олувчи сотувчидан шартномада белгиланган баҳо билан унинг ўрнига тузилган битимдаги баҳо ўртасидаги фарқдан иборат зарарни қоплашни талаб қилиши мумкин. Агар сотиб олувчи томонидан мажбурият бузилганлиги оқибатида шартнома бекор қилинганидан кейин оқилона муддат ичида сотувчи товарни бошқа шахсга шартномада назарда тутилганидан бирмунча пастроқ, бироқ оқилона баҳода сотган бўлса, сотувчи сотиб олувчидан шартномада белгиланган баҳо билан

унинг ўрнига тузилган битимдаги баҳо ўртасидаги фарқдан иборат зарарни қоплашни талаб қилиш ҳуқуқига эга.

Агар юқоридаги асослар бўйича шартнома бекор қилинганидан кейин унинг ўрнига бошқа битим тузилмаган ва товарнинг жорий баҳоси мавжуд бўлса, тараф шартномада белгиланган баҳо билан шартнома бекор қилинган пайтдаги жорий баҳо ўртасидаги фарқдан иборат зарарни қоплаш тўғрисида талаб қўйиши мумкин бўлади.

Товар топширилиши лозим бўлган жойда одатда ўхшаш шароитларда бир хил товар учун ундириладиган баҳо жорий баҳо деб эътироф этилади. Агар бу жойда жорий баҳо мавжуд бўлмаса, товарни ташиш харажатларидаги фарқни ҳисобга олган ҳолда бошқа жойдаги унинг ўрнини боса оладиган оқилона жорий баҳодан фойдаланади.

Бундай талабларни қондириш ўз мажбуриятини бажармаган ёки лозим даражада бажармаган тарафни бошқа тарафга етказган ўзга зарарни қоплашдан озод қилмайди. (ФКнинг 456-моддаси).

МУАММОЛИ САВОЛЛАР

Маҳсулот етказиб бериш шартномасининг мулкни ҳақ эвазига сотиш шартномалар тизимида тутган ўрни.

2. Маҳсулот етказиб бериш шартномасининг тушунчаси, шакли ва тузиш тартиби.

3. Маҳсулот етказиб бериш шартномаси томонларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари.

4. Маҳсулот етказиб бериш шартномасини бузганлик учун жавобгарлик.

5. Маҳсулот етказиб бериш шартномасидан бир томонлама бор тортиш.

4-§. ТОВАРЛАР ЕТКАЗИБ БЕРИШ БЎЙИЧА ДАВЛАТ КОНТРАКТИ

Давлат эҳтиёжлари учун товарлар етказиб бериш бўйича давлат контракти ва давлат эҳтиёжлари учун товарлар етказиб бериш шартномаси тушунчаси ва ҳуқуқий белгилари.

Давлат эҳтиёжлари учун товарлар етказиб бериш давлат эҳтиёжлари учун товарлар етказиб бериш бўйича давлат контракти асосида, шунингдек унинг асосида тузиладиган давлат эҳтиёжлари учун товарлар етказиб бериш

шартномаларига мувофиқ амалга оширилади.

Қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда аниқланадиган, давлат бюджети ва молиялашнинг бюджетдан ташқари манбалари ҳисобига таъминланадиган Ўзбекистон Республикасининг эҳтиёжлари давлат эҳтиёжлари дейилади.

Давлат эҳтиёжлари учун товарлар етказиб бериш борасидаги муносабатларга маҳсулот етказиб бериш шартномасининг қоидалари ҳам татбиқ этилади. Бундан ташқари давлат эҳтиёжлари учун товарлар етказиб беришни тартибга соладиган бошқа қонун ҳужжатлар ҳам мавжуд.

Давлатнинг фаолияти фуқаролик ҳуқуқи билан амалга ошириладиган муносабат билан чекланмай, унданда кенгроқ муносабатларни қамраб олади. Давлатнинг асосий функцияларидан бири бу аҳолини турли товарларга бўлган эҳтиёжларини таъминлаш учун барча чораларни кўришидир. Яъни давлат бу ишларни тўғри йўлга қўйиш мажбуриятига эга. Ҳозирги кунда бунинг умумий икки йўли мавжуд:

- биринчидан, барча ишлар давлат ва унинг мутасадди ташкилотлари орқали бажарилиши;

- иккинчидан, тадбиркорликка кенг имконият яратиб, бу ишларни амалга оширишни юридик ва жисмоний шахслар (якка тадбиркорлар) га юклаши ва улар фаолиятини қонунлар орқали тартибга солиб, уни назорат қилиш орқали.

Ҳозирги кунда тадбиркорликка кенг имкониятлар яратилаётган бир вақтда аҳолининг турли хилдаги товарларга бўлган деярли барча эҳтиёжларини тадбиркорлик субъектлари таъминламоқда. Аммо деярли деган сўзнинг замирида давлатнинг стратегик аҳамият касб этадиган маҳсулотларни яъни турли ёқилғи – мойлаш материаллари, озиқ – овқат моллари, дори – дармон воситалари ва бошқа давлатнинг моддий эҳтиёжларини таъминловчи товарларни, жумладан, тегишли иқтисодий ва сиёсий (ташқи ва ички) фаолиятни олиб бориш, давлат бошқарув аппаратини моддий ва техник таъминлаш ҳамда сақлаш, давлат хавфсизлиги ва мудофаа ишлари учун, уларнинг қудратини ошириш учун, ижтимоий-маданий ишлар учун хуллас барча давлатнинг асосий эҳтиёжларини таъминланиши учун давлат ўзи сарф-харажат қилади. Яъни олди-сотди муносабатларга билвосита ва бевосита киришади.

Бевосита товарлар етказиб бериш тўғрисидаги давлат контракти тузиш орқали. Билбосита давлат эҳтиёжлари учун товарлар етказиб бериш шартномаи тузиш орқали. Иккала шартнома ҳам улгуржи олди-сотди

шартномаси туркумига киради. Шунингдек улар хўжалик шартномаси ҳисобланади⁹.

Товарлар етказиб бериш тўғрисидаги давлат контракти ва давлат эҳтиёжлари учун товарлар етказиб бериш шартномасининг ҳуқуқий белгилари. Товарлар етказиб бериш тўғрисидаги давлат контракти ва давлат эҳтиёжлари учун товарлар етказиб бериш шартномаси ҳуқуқий белгилари олди-сотди шартномасининг умумий қоидаларида белгиланган ҳуқуқий белгилар билан бир хил. Жумладан,

Биринчи ҳуқуқий белгиси шартнома икки томонламалиги. Яъни шартномада иштирок этаётган иккала тарафда ҳам ҳуқуқ, ҳам мажбурият юзага келади.

Иккинчи ҳуқуқий белгиси шартнома ҳақ бараварига тузилади.

Учинчи ҳуқуқий белгиси консенсуал шартномалар турига киради. Яъни, тарафлар ўзаро келишган ва улар ўртасидаги ушбу келишув қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ва шаклда расмийлаштирилган пайдан бошлаб тарафларда ҳуқуқ ва мажбуриятлар юзага келади.

Товарлар етказиб бериш тўғрисидаги давлат контракти ва давлат эҳтиёжлари учун товарлар етказиб бериш шартномасининг ўзига хос хусусиятлари.

1. Шартнома предмети бўлган товар билан бирга унга бўлган мулкӣ ҳуқуқ ҳам сотувчидан сотиб олувчи (давлат) га ўтади.

2. Шартномада сотувчи сифатида фақат тадбиркор (юридик ва жисмоний шахс) қатнашса, сотиб олувчи сифатида эса товарлар етказиб бериш тўғрисидаги давлат контрактида давлат буюртмачиси (Ўзбекистон Республикаси) ва давлат эҳтиёжлари учун товарлар етказиб бериш шартномалари фақат давлат (шунингдек, махсус ваколатли давлат ташкилот ва муассалари) иштирок этади.

3. Давлат эҳтиёжлари учун товарлар етказиб бериш шартномаси маҳсулот етказиб бериш шартномасининг бир тури бўлиб ҳисобланади. Сотувчи ишлаб чиқарадиган ёки сотиб оладиган товарларни етказиб бериши юзасидан шартнома тузади.

4. Шартнома асосан узоқ муддатга тузилади.

5. Шартнома кўп ҳолларда тендир яъни танлов асосида тузилади. Бунда давлат органи давлат эҳтиёжлари учун товарлар етказиб бериш юзасидан

⁹ Ушбу шартнома хўжалик шартномаси ҳисобланганлиги туфайли бу муносабатлар Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги қонуни билан тартибга солинади.

танлов эълон қилади ва танловда ғолиб чиққан шахс билан давлат контракти тузилади.

Товарлар етказиб бериш тўғрисидаги давлат контракти ва давлат эҳтиёжлари учун товарлар етказиб бериш шартномасининг элементлари. Шартномада сотувчи (ижрочи) сифатида маҳсулот етказиб берувчи намоён бўлади. Маҳсулот етказиб берувчи – тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган товар ишлаб чиқарувчи ёхуд товарларни сотиб олиб уни сотиб олувчига сотувчи (якка тадбиркор ёки юридик шахс).

Сотиб олувчи сифатида товарлар етказиб бериш тўғрисидаги давлат контрактида фақат давлат (давлат буюртмачиси) қатнашса, давлат эҳтиёжлари учун товарлар етказиб бериш шартномасида давлат эҳтиёжларини қондиришга далаатнинг берган ваколати доирасида хизмат килувчи юридик шахс¹⁰ қатнашади.

Товарлар етказиб бериш тўғрисидаги давлат контракти ва давлат эҳтиёжлари учун товарлар етказиб бериш шартномасининг предмети – давлат эҳтиёжларини тامينланиши учун зарур бўлган барча ашёлар бўла олади. Давлат эҳтиёжлари доираси жуда кенг бўлиб, бошқа фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари сотиб олиши мумкин бўлмаган, яъни фуқаролик муомаласидан чиқарилган ва муомалада бўлиши тақиқланган ашёларни ҳам сотиб олиши мумкинли боис уни чегарасини ўрнатиш жуда қийин. Аксарият ҳолларда турига хос аломатлари билан белгиланади. Аммо қонун хусусий аломатларга эга бўлган ашёларни шартнома предмети бўлишига тўсқинлик қилмайди. Кўпинча шартнома тузиш вақтида маҳсулот етказиб берувчи ушбу товарга эга бўлмайди.

Товарлар етказиб бериш тўғрисидаги давлат контракти ва давлат эҳтиёжлари учун товарлар етказиб бериш шартномасининг баҳоси. Товарлар етказиб бериш тўғрисидаги давлат контрактида баҳо масаласига оид ўзига хос қоидалар мавжуд. Албатта барча олди-сотди шартномалари сингари давлат контрактида ҳам товар баҳосини белгилашда тарафлар эркиндирлар. Аммо давлатгагина хос бўлган устиворлик, сотиб олиш мақсадини ўзига хос хусусиятиларидан келиб чиқиб сотувчига тақдим этиладиган имтиёзлар эвазига бозор нархидан анча арзон нархларда товарларни сотиб олиши мумкин. Мисол учун, давлат эҳтиёжлари учун сотиб олинadиган товарларга нисбатан айрим солиқлардан озод ҳолда ишлаб

¹⁰ Бу ўринда юридик шахснинг қандай мулкчилик шаклида ташкил топганини аҳамияти йўқ. Яъни у оммавий мулк шаклидаги давлат юридик шахсими ёки хусусий мулк шаклидаги хусусий юридик шахсми ёинки аралаш мулк асосида ташкил топганми фарқи йўқ.

чиқарилиш тан нархида ёки республикага кириб келиш нархида (божхона тўловларидан ҳоли) сотиб олиши мумкин.

Давлат эҳтиёжлари учун товарлар етказиб бериш шартномасида шартнома баҳоси тарафлар ўзаро келишуви асосида, товарнинг хусусиятидан келиб чиқиб белгиланади. Олди-сотди шартномаларига оид умумий қоидаларга кўра баҳо шартноманинг муҳим белгиси ҳисобланмайди. Товар баҳоси тарафлар ўзаро келишувига кўра шартномада аниқ қиймат мисолида кўрсатилмаслиги ҳам мумкин. Жумладан, товар етказилиб берилаётган даврдаги бозор нарҳини назарда тутиши мумкин.

Шуни алоҳида такидлаш лозимки, айрим турдаги товарларнинг нархларини давлат қатъий қилиб белгилаб қўйган бўлса ана шу нархлар асосида сотувчидан сотиб олиши мумкин. Сотувчи томонидан давлат белгилаган нархларда ушбу товарлар сотилмайдиган бўлса давлат кескин чораларни, жумладан жазо чораларини кўриши мумкин. Сотувчига товарларни давлат белгилан нахларда сотиши унга зарар келтирадиган бўлсачи деган ўринли савол туғилиши мумкин. Аммо давлат тадбиркор (ишлаб чиқарувчи, сотувчи)ни бундай ҳолларда зарар кўрадиган вазиятга солиб қўйиши мумкин эмас. Агар тадбиркор зарар кўрганини исботласа уни кўрган зарарини давлат тўлиқ ҳажмда қоплаб беради. Бундай айрим турдаги товарларни нарҳини қатъий қилиб белгиланишидан асосий кўзланган мақсад, ушбу товарлар нарҳини бозорда асоссиз ошириб сотилишини олдини олиш ва аҳолининг сотиб олиш қобилиятидан келиб чиқиб уни тартибга солишдир.

Товарлар етказиб бериш тўғрисидаги давлат контракти ва давлат эҳтиёжлари учун товарлар етказиб бериш шартномасининг муддати. Шартнома муддати унинг муҳим шартларидан бири ҳисобланади. Барча олди-сотди шартномалари каби товарлар етказиб бериш тўғрисидаги давлат контракти ва давлат эҳтиёжлари учун товарлар етказиб бериш шартномасида ҳам шартнома шартларини аниқ бажарилиши учун тарафлар шартнома муддатларини аниқ келишиб олишлари шарт. Албатта шартнома муддати деганда унинг амал қилиш муддатига биринчи навбатда тўхталиш керак бўлади. Шунингдек, товарлар етказиб бериш тўғрисидаги давлат контракти ва давлат эҳтиёжлари учун товарлар етказиб бериш шартномасининг ўзига хос хусусиятидан келиб чиқиб, унда оралиқ ва шартноманинг муҳим мажбуриятларини белгилаб қўйилиши учун ишлатиладиган муддатлар мавжуд бўлиши мумкин. Юқорида айтиб ўтганимиздек, товарлар етказиб бериш тўғрисидаги давлат контракти ва давлат эҳтиёжлари учун товарлар етказиб бериш шартномаси узок муддатли шартномалардан ҳисобланади.

Умумий қоидага кўра шартнома асосан бир йилгача бўлган муддатга ёки бир йилдан ортиқ муддатга ёнги тарафлар ўзаро келишувига биноан бошқа муддатга тузилиши мумкин. Шартнома муддати шартноманинг муҳим шартларидан бири бўлганлиги туфайли қонуншунос агарда шартномада тарафлар томонидан муддат масаласи ҳал қилинмай қолдирилган бўса, ушбу шартнома бир йилга тузилган деб ҳисобланиши тўғрисидаги қоидадан белгилаб қўйган.

Агар узоқ муддатли шартномада етказиб берилиши лозим бўлган товарлар миқдори ёки шартноманинг бошқа шартлари бир йилга ёки ундан ортиқ муддатга белгиланган бўлса, шартномада тарафларнинг бу шартларни шартноманинг амал қилиш муддати тугагунга қадар кейинги даврлар учун келишиб олиш тартиби белгиланиши лозим. Шартномада бундай тартиб бўлмаса, шартнома тегишлича бир йилга ёки шартнома шартлари келишилган муддатга тузилган ҳисобланади.

Узоқ муддатли шартнома тарафларидан бири етказиб берилиши лозим бўлган товарлар миқдорини ёки шартноманинг бошқа шартларини кейинги даврлар учун шартномада белгиланган тартибда келишиб олишни рад қилган ёки ундан бош тортган тақдирда бошқа тараф тегишли даврларда товарларни етказиб бериш шартларини белгилаш тўғрисидаги ёхуд шартномани бекор қилиш тўғрисидаги талаб билан судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга. (ФК 438-модда)

Товарлар етказиб бериш тўғрисидаги давлат контракти ва давлат эҳтиёжлари учун товарлар етказиб бериш шартномасининг шакли ва тузиш тартиби. Товарлар етказиб бериш тўғрисидаги давлат контракти ва давлат эҳтиёжлари учун товарлар етказиб бериш шартномасининг шакли ва тузиш тартибига доир масала ФКнинг маҳсулот етказиб бериш шартномасига оид умумий қоидаларда назарда тутилган нормалар асосида белгиланади.

Товарлар етказиб бериш тўғрисидаги давлат контракти ва давлат эҳтиёжлари учун товарлар етказиб бериш шартномаси ёзма шаклда тузилади.

Давлат контрактини тузиш тартиби давлат эҳтиёжлари учун товарлар етказиб бериш шартномасини тузиш тартибидан фарқ қилади.

Давлат контрактини тузиш тартиби. Давлат контракти лойиҳаси давлат буюртмачиси томонидан ишлаб чиқилади ва маҳсулот етказиб берувчи (ижрочи)га юборилади. Аммо шартномада тарафлар келишувига кўра аксинча бўлиши ҳам мумкин.

Давлат контракти лойиҳаси икки нусхада тузилади. Иккала нусхани иккинчи тарафга юборилади. Давлат контракти лойиҳасини олган тараф кечи

билан 30 кунлик муддатда уни имзолаб, бир нусхасини биринчи тарафга қайтаради, давлат контракти шартлари юзасидан келишмовчиликлар мавжуд бўлса, 30 кунлик муддатда келишмовчиликлар баённомасини тузади ва уни имзоланган давлат контракти билан биринчи тарафга юборади ёки унга давлат контрактини тузишдан бош тортишини маълум қилади.

Давлат контракти билан келишмовчиликлар баённомасини олган биринчи тараф 30 кун ичида келишмовчиликларни кўриб чиқиши, контракт шартларини бошқа тараф билан мувофиқлаштириш чораларини кўриши ва унга давлат контрактини келишилган таҳрирда қабул қилиши ёки келишмовчиликлар баённомасини рад этиши ҳақида хабар бериши лозим. Бу муддат тугагач, манфаатдор тараф ҳал қилинмаган барча келишмовчиликларни 30 кунлик муддатда суд муҳокамасига топшириши мумкин.

Давлат контракти давлат эҳтиёжлари учун товарлар етказиб бериш тўғрисидаги буюртмани жойлаштириш танлови натижалари бўйича тузиладиган ҳолларда давлат контракти танлов ўтказилган санадан бошлаб 30 кун ичида тузилиши лозим.

Агар давлат контрактини тузиши мажбурий бўлган тараф уни тузишдан бош тортса, иккинчи тараф бошқа тарафни давлат контрактини тузишга мажбур қилиш тўғрисидаги талаб билан судга мурожаат қилишга ҳақли бўлади (**460-модда**).

Давлат эҳтиёжлари учун товарлар етказиб бериш шартномасини тузиш тартиби. Агар давлат контрактида шартнома лойиҳасини тайёрлашнинг бошқача тартиби назарда тутилган бўлмаса ёки шартнома лойиҳаси сотиб олувчи томонидан тақдим қилинган бўлмаса, маҳсулот етказиб берувчи (ижрочи) бириктириш тўғрисидаги билдириш хатида кўрсатилган сотиб олувчига давлат буюртмачисидан билдириш хати олинган вақтдан бошлаб, 30 кундан кечиктирмай давлат эҳтиёжлари учун товар етказиб бериш шартномасининг лойиҳасини йўллаши лозим.

Давлат эҳтиёжлари учун товарлар етказиб бериш шартномасининг лойиҳасини олган тараф кечи билан 30 муддатда уни имзолайди ва шартноманинг бир нусхасини иккинчи тарафга қайтаради, шартнома шартлари бўйича келишмовчиликлар бўлганда эса худди шу муддатда келишмовчиликлар баённомасини тузади ва уни имзоланган шартнома билан биргаликда бошқа тарафга юборади.

Давлат эҳтиёжлари учун товарлар етказиб бериш шартномасини келишмовчиликлар баённомаси билан олган тараф 30 кун ичида

келишмовчиликларни кўриб чиқиши, шартнома шартларини бошқа тараф билан мувофиқлаштириш чораларини кўриши ва унга шартномани келишилган тахрирда қабул қилиши ёки келишмовчиликлар баённомасини рад этиши ҳақида хабар бериши лозим. Манфаатдор тараф ҳал қилинмаган келишмовчиликларни 30 кунлик муддатда суд муҳокамасига топшириши мумкин.

Агар маҳсулот етказиб берувчи (ижрочи) давлат эҳтиёжлари учун товарлар етказиб бериш шартномасини тузишдан бош тортса, сотиб олувчи маҳсулот етказиб берувчи (ижрочи)ни сотиб олувчи ишлаб чиққан шартнома лойиҳаси шартларида шартнома тузишга мажбур қилиш ҳақидаги талаб билан судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга (**462-модда**).

Юқоридаги солиштирувдан кўриниб турибдики қонуншунос муддатларни белгилашда жуда қулай ва тўғри ечимга келган. Яъни шартномани тузиш, эътироз билдириш, бекор қилиш ва зарарларни ундиришга оид талабларни қўйиш учун 30 кунлик муддатларни белгилаган. Умуман олганда товарлар етказиб бериш тўғрисидаги давлат контракти ва давлат эҳтиёжлари учун товарлар етказиб бериш шартномасини тузиш тартибининг бир биридан фарқи йўқ.

Товарлар етказиб бериш тўғрисидаги давлат контракти ва давлат эҳтиёжлари учун товарлар етказиб бериш шартномасининг мазмуни. Бизга маълумки шартномаларнинг мазмунини тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ташкил этади.

Давлат контракти шартларига мувофиқ товарлар бевосита давлат буюртмачисига ёки унинг кўрсатмаси (жўнатиш разнарядкаси)га мувофиқ бошқа шахс (олувчи)га етказиб бериладиган ҳолларда контрактни бажариш бўйича тарафларнинг муносабатлари ФКнинг 437-456-моддаларида назарда тутилган қоидалар билан тартибга солинади. Яъни маҳсулот етказиб бериш шартномасига оид қоидалар қўлланилади.

Агар давлат контрактида сотиб олувчиларга товарлар етказиб бериш маҳсулот етказиб берувчи (ижрочи) томонидан давлат буюртмачиси белгилайдиган давлат эҳтиёжлари учун товарлар етказиб бериш шартномаларига мувофиқ амалга оширилиши назарда тутилган бўлса, давлат буюртмачиси давлат контракти тузилган кундан бошлаб кечи билан 30 кунлик муддатда сотиб олувчининг етказиб берувчи (ижрочи)га бириктирилгани тўғрисида маҳсулот етказиб берувчи-ижрочи ва сотувчига билдириш хати юборади.

Сотиб олувчи етказиб берувчи (ижрочи)га бириктирилгани тўғ-

рисидаги билдириш хати давлат эҳтиёжлари учун товарлар етказиб бериш шартномасини тузишга асос бўлиб хизмат қилади.

Давлат эҳтиёжлари учун товарлар жўнатиш разнарядкаларида кўрсатилган олувчиларга етказиб берилган ҳолларда, агар давлат контрактида бошқача ҳисоб-китоб тартиби назарда тутилган бўлмаса, товарлар ҳақи давлат буюртмачиси томонидан тўланади.

Товарлар сотиб олувчиларга давлат эҳтиёжлари учун товарлар етказиб бериш шартномаси бўйича етказиб берилган ҳолларда, агар давлат контрактида баҳо белгилаш ва ҳисоб-китобларнинг бошқача тартиби назарда тутилган бўлмаса, сотиб олувчилар товарлар ҳақини давлат контрактига мувофиқ белгиланадиган баҳоларда тўлайдилар.

Давлат эҳтиёжлари учун товарлар етказиб бериш тўғрисидаги давлат контракти бўйича товарлар ҳақи сотиб олувчи томонидан тўланганда давлат буюртмачиси сотиб олувчининг ушбу мажбурияти бўйича кафил деб ҳисобланади.

Товарлар етказиб бериш тўғрисидаги давлат контракти ва давлат эҳтиёжлари учун товарлар етказиб бериш шартномасида жавобгарлик. Давлат контрактининг бажарилиши ёки бекор қилиниши муносабати билан етказилган зарарни қоплаш агар давлат эҳтиёжлари учун товарлар етказиб бериш тўғрисидаги қонун ҳужжатларида ёки давлат контрактида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, давлат контрактининг бажарилиши муносабати билан маҳсулот етказиб берувчи (ижрочи)га етказилган зарар давлат контрактига мувофиқ товар топширилган кундан эътиборан кўпи билан ўттиз кун ичида давлат буюртмачиси томонидан қопланиши лозим.

Давлат контрактининг бажарилиши муносабати билан маҳсулот етказиб берувчи (ижрочи)га етказилган зарар давлат контрактига биноан қопланмаган тақдирда маҳсулот етказиб берувчи (ижрочи) давлат контрактини бажаришдан бош тортишга ва давлат контракти бекор қилинганлиги туфайли келиб чиққан зарарнинг қопланишини талаб қилишга ҳақли. Жумладан, ушбу асослар бўйича давлат контракти бекор қилинганида маҳсулот етказиб берувчи давлат эҳтиёжлари учун товар етказиб бериш шартномасини бажаришдан бош тортишга ҳақли. Маҳсулот етказиб берувчининг бундай бош тортиши туфайли сотиб олувчига етказилган зарар давлат буюртмачиси томонидан қопланади (464-модда).

Товарлар етказиб бериш тўғрисидаги давлат контракти ва давлат эҳтиёжлари учун товарлар етказиб бериш шартномасини бекор қилиш тартиби.

Сотиб олувчи бириктириш ҳақидаги билдириш хатида кўрсатилган товарлардан ҳамда уларни етказиб бериш шартномасини тузишдан тўлиқ ёки қисман бош тортиш ҳуқуқига эга. Бундай ҳолда маҳсулот етказиб берувчи (ижрочи) бу ҳақда дарҳол давлат буюртмачисига маълум қилиши лозим ва давлат буюртмачисидан бошқа сотиб олувчини ўзига бириктириш тўғрисида билдириш хати беришни талаб қилиш ҳуқуқига эга.

Давлат буюртмачиси маҳсулот етказиб берувчи (ижрочи)нинг билдириш хатини олган кундан бошлаб кечи билан 30 кун ичида ё маҳсулот етказиб берувчи (ижрочи)га бошқа сотиб олувчини бириктириш тўғрисида билдириш хати беради, ёки маҳсулот етказиб берувчи (ижрочи)га товарларни ким олиши кўрсатилган жўнатиш разнарядкасини юборади, ёхуд товарларни қабул қилиш ва ҳақини тўлашга розилигини хабар қилади.

Давлат буюртмачиси ушбу мажбуриятларни бажармаган тақдирда, маҳсулот етказиб берувчи (ижрочи) ё давлат буюртмачисидан товарларни қабул қилиш ва ҳақини тўлашни талаб қилиш, ёки товарларни ўз ихтиёри билан реализация қилиб, товарларни реализация қилиш билан боғлиқ оқилона харажатларни давлат буюртмачисига юклаш ҳуқуқига эга.

МУАММОЛИ САВОЛЛАР

1. Давлат буюртмаси тушунчаси в аҳамияти.
2. Давлат контракти (шартномаси) тузиш асослари ва тартиби.
3. Давлат контрактини ижро этиш.
4. Давлат эҳтиёжлари учун товар етказиб бериш шартномаларни тузиш.
5. Давлат контрактини ижро этиш юзасидан вужудга келган зарарни қоплаш.
6. Товарлар етказиб бериш бўйича давлат контракти натижасида юзага келадиган зарарларни давлат томонидан қопланиши.

5-§. КОНТРАКТАЦИЯ ШАРТНОМАСИ

Контракция шартномасининг тушунчаси. Қишлоқ хўжалиги соҳасидаги шартномалар учун ҳам шартномалар институтининг умумий тамойиллари бўлган шартномаларни тузиш эркинлиги, тарафларнинг ўзаро манфаатдорлиги, шартнома интизомига риоя этиш, тарафларнинг ўзаро мулкӣ жавобгарлиги тамойиллари хос бўлсада, бу шартномалар ўзининг

айрим хусусиятлари билан бошқа хўжалик шартномаларидан фарқланади. Шу сабабли, қишлоқ хўжалик соҳасида қўлланиладиган шартномалар юридик адабиётларда алоҳида тадқиқотлар объекти бўлиб келган.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг ўзига хослиги шундаки, бунда шартнома предмети бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқариш жараёни, биринчи навбатда, табиий иқлим шароитлари, экинларнинг касалланиши ва ҳ.к. (форс-мажор ҳолатлар)га боғлиқли-ги бу соҳада тузиладиган шартномаларнинг муҳим хусусиятларидан биридир¹¹.

Шу нуқтаи-назардан қараганда, контрактация шартномаси ҳам қишлоқ хўжалик тизимида фаолият юритадиган барча мулк шаклларидаги корхоналар, хусусан, қишлоқ хўжалик ширкатлари, фермер ва деҳқон хўжаликлари билан маҳсулот харид қилувчи (тайёрловчи, савдо, қайта ишловчи) ўртасида тузиладиган ҳуқуқий ҳужжатдир.

Контрактация шартномаси иқтисодий мазмуни жиҳатдан олди-сотди шартномаси-нинг бир туридир. Лекин у ўзига хос ҳуқуқий белгилари билан олди-сотди шартномасининг бошқа турларидан ажралиб туради.

Контрактация шартномасига мувофиқ, қишлоқ хўжалик маҳсулотини етиштирувчи қишлоқ хўжалиги маҳсулотини қайта ишлаш ёки сотиш учун бундай маҳсулотни харид қиладиган шахсга – тайёрловчига шартлашилган муддатда топшириш (топшириб туриш) мажбуриятини олади, тайёрловчи эса бу маҳсулотни қабул қилиш (қабул қилиб туриш), унинг ҳақини шартлашилган муддатда муайян баҳода тўлаш (тўлаб туриш) мажбуриятини олади (ФКнинг 465-моддаси).

Контрактация шартномасининг ҳуқуқий белгилари: биринчидан, консенсуал бўлиб, шартнома тарафлар ўртасида келишилиб (тузилиб) имзолангандан сўнг дарҳол кучга киради ҳамда ҳуқуқ ва мажбуриятлар юклайди; **иккинчидан**, у икки томонлама бўлиб, шартномада хўжалик ва тайёрловчи ўзларига тегишли ҳуқуқ ва мажбуриятлар олади;

учинчидан, у ҳақ бараварига тузилади, яъни етказиб берилган маҳсулот эвазига иккинчи тараф унинг ҳақини тўлашга мажбурдир;

тўртинчидан, шартнома ҳам режали, ҳам эркин келишувда бўлиши мумкин.

Контрактация шартномасини ҳуқуқий тартибга солиш манбалари. Шартнома субъектлари ҳисобланган хўжаликларнинг, тадбиркорларнинг ҳуқуқ ва эркинлиги Конституциямизнинг 53-моддасида мустақкамланган.

¹¹ Абдусаломов М. Синдаров К. Қишлоқ хўжалиги соҳасидаги тадбиркорлик шартномалари. –Т.: “Консаудитинформ”, 2002. 17-б.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириб бериш, қайта ишлаш ва харид қилиш билан боғлиқ муносабатлар Фуқаролик кодексининг 465-моддасида “Контракция шартномаси”, 466-моддасида “Қишлоқ хўжалиги маҳсулотини етиштирувчининг мажбуриятлари”, 467-моддасида “Тайёрловчининг мажбуриятлари” каби қоидалар асосида белгиланган. Шунингдек, ушбу муносабатлар Ер кодекси, мулкчилик, тадбиркорлик, ижара, қишлоқ хўжалиги ширкатлари, фермер хўжалиги, деҳқон хўжалиги, сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида ҳамда хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисидаги қонунлар орқали ҳам тартибга солинади. Айниқса, қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш, қишлоқда ишлаб чиқариш муносабатларини такомиллаштириш, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини бошқаришнинг бозор тамойилларига мос келадиган ташкилий тузилмасини тадбиқ этиш, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқарувчиларнинг мустақиллигини кенгайтириш ҳамда уларнинг манфаатлари ҳимоясини яна ҳам кучайтириш мақсадида қабул қилинган “Қишлоқ хўжалигида ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим йўналишлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 24 мартдаги №ПФ-3226-сонли Фармони бу борада алоҳида аҳамият касб этади. Чунки, унда етиштириладиган қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етказиб бериш ҳамда моддий-техника ресурслари ва хизматларни олиш учун шартномаларни фақат фермер хўжаликларининг ўзлари тайёрлов, қайта ишлаш ҳамда хизмат кўрсатиш корхоналари ва ташкилотлари билан тўғридан-тўғри тузиш ҳуқуқи кафолатланди. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 19 февралдаги Қарори асосида пахта хом ашёси етиштиришни кўпайтириш учун белгиланган прогноз ҳажмларидан ортиқча етиштирилган пахта хом ашёси учун жорий ҳисоб-китоб ягона харид нархларидан 20 фоиз ортиқ бўлган нархлар бўйича амалга оширилишининг белгиланиши пахта етиштирувчи қишлоқ хўжалиги кооперативлари (ширкат хўжаликлари) ва фермер хўжаликларини рағбатлантиришда, уларнинг тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришда муҳим ўрин тутиб келмоқда.

Бевосита қишлоқ хўжалик маҳсулотларини тайёрлаш, қайта ишлаш ва харид қилиш юзасидан шартномалар тузиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси-нинг 2003 йил 4 сентябрдаги 383-Қарори билан тасдиқланган “Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчилар билан тайёрлов, хизмат кўрсатиш ташкилотлари ўртасида шартномалар тузиш, уларни рўйхатдан ўтказиш, бажариш, шунингдек уларнинг бажарилиши

мониторингини олиб бориш тартиби тўғрисида”ги Низом асосида белгиланади.

Контрактация шартномасини тузиш ва бажаришда томонлар Ўзбекистон Республикаси қонунларига, юқорида кўрсатилган Низомга, шартнома шартларига ҳамда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини харид қилиш тўғрисидаги бошқа норматив ҳужжатларга амал қилишлари лозим. Агар Фуқаролик кодексида бошқача тартиб белгиланган бўлмаса ёки у шартномавий-мажбурият моҳиятидан келиб чиқмаса, контрактация шартномаларига нисбатан маҳсулот етказиб бериш шартномаси тўғрисидаги қоидалар, баъзи ҳолларда эса давлат эҳтиёжлари учун товарлар етказиб беришга доир давлат контракти тўғрисидаги қоидалар, шунингдек, шартномада ёки қонун ҳужжатларида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, олди-сотди шартномасининг қоидалари ҳам қўлланилиши мумкин.

Шартномада тарафлар. Аввало шуни айтиш керакки, бугунги келиб контрактация шартномасида қатнашувчи тарафларнинг таркибий қисмида жиддий ўзгариш юз берди. Яъни, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини шартнома бўйича ишлаб чиқарувчи ва сотувчилар турли шаклдаги (оммавий ва хусусий) мулк асосида фаолият кўрсатувчи давлатга қарашли ёки хусусий корхоналар, ташкилотлар ва хўжалик ширкатлари бўлиши мумкин.

Контрактация шартномасининг тарафлари бўлиб, бир томондан мулкчилик шаклидан қатъи назар, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштирувчи юридик шахс ҳуқуқига эга бўлган хўжалик жамоалари, корхоналари, маҳсулотни етиштиришда тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи фуқаролар, иккинчи томондан, юридик шахс ҳуқуқига эга бўлган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотиб олувчи ташкилотлар, уни қайта ишловчи ёки қайта ишламасдан сотиш учун харид қилувчи ташкилотлар ва корхоналар қатнашади.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотини етиштирувчи хўжаликлар сифатида қишлоқ хўжалик ширкатлари, фермер ва деҳқон хўжаликлари, жамоа хўжаликлари ва бошқа қишлоқ хўжалик товар ишлаб чиқарувчилар ҳисобланади.

Бундан ташқари, шартномада контрактантлар сифатида давлат буюртмасини амалга оширувчи тайёрлов, савдо, қайта ишловчи корхоналар ва ташкилотлар ҳам иштирок этиши мумкин.

Шартнома предмети. Контрактация шартномасининг предмети бўлиб ҳам ашё кўринишидаги ёки дастлабки ишлов берилган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ҳисобланади. Бироқ, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари шартнома

шартларига асосан хўжаликлар томонидан дастлабки ишлов берилган бўлиши мумкин (масалан куруқ мевалар). Бундай ҳолларда шартномада қайта ишланган маҳсулотнинг миқдори, ассортименти ва топшириш муддатлари аниқ кўрсатилиши лозим.

Шартнома предмети ҳисобланган қишлоқ хўжалик маҳсулоти шартнома тарафи бўлган хўжалик томонидан етиштирилган ва қайта ишланган бўлиши лозим. Пахта, дон, пилла, полиз экинлари, сут, чорва моллари, паррандалар, хўл ҳамда куруқ мевалар шулар жумласидандир. Ваҳоланки, ушбу шартноманинг бошқа хўжалик шартномаларидан ажралиб турувчи ўзига хос хусусияти ҳам унинг предметиدير. Шунинг билан бирга, контрактация шартномасининг предмети бўлиб ҳар қандай мол-мулк эмас, балки муомаладан чиқарилмаган ёхуд муомалада бўлиши чекланмаган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари бўлиши мумкин.

Шартноманинг ўзига хос хусусиятлари. Айрим ҳуқуқий адабиётларда контрактация шартномасини шартноманинг алоҳида тури сифатида эътироф этиш мақсадга мувофиқ эмас деган фикрларни учратсак, бошқа бир манбаларда бунинг аксини кўриш мумкин. Демак, бу борада ҳам цивилист олимлар ўртасида муайян тортишув ва баҳс-мунозаралар мавжуд. Лекин, контрактация шартномаси олди-сотди шартномасининг бир тури ҳисобланса-да, ўзининг бир катор муҳим хусусиятлари билан турдош (олди-сотди, маҳсулот етказиб бериш ва бошқалар) шартномалардан фарқ қилади:

- олди-сотди шартномасининг предмети фуқаролик муомаласидан чиқарилмаган ҳар хил мулклар бўлиши мумкин. Контрактация шартномасида эса фақат етиштирилган ва дастлабки қайта ишланган қишлоқ хўжалик маҳсулотларигина шартнома предмети ҳисобланади;

- олди-сотди шартномасида тарафлар сифатида ҳар қандай жисмоний ва юридик шахслар бўлса, контрактация шартномасида қишлоқ хўжалик маҳсулотини етиштирувчи шахслар, маҳсулот харид қилувчи сифатида эса маълум фаолият билан шуғулланувчи юридик шахслар ҳисобланади. Шунингдек, амалиётда шартномалари тарафлари сифатида маҳсулот етиштирувчи ва тайёрловчининг банклари ҳам иштирок этади. Бу ҳолида шартнома бўйича ҳисоб-китобларнинг ўз вақтида амалга оширилиши ва шартнома мажбуриятларининг бажарилишини назорат қилиш мақсадида ўрнатилган;

- шартноманинг яна бир хусусияти унинг иккинчи тарафи бўлган тайёрловчи ташкилотларнинг маҳсулот етиштирувчи билан бевосита ҳамкорлигида кўрилади. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар

Маҳкамасининг 2003 йил 4 сентябрдаги 383-Қарори билан тасдиқланган “Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчилар билан тайёрлов, хизмат кўрсатиш ташкилотлари ўртасида шартномалар тузиш, уларни рўйхатдан ўтказиш, бажариш, шунингдек уларнинг бажарилиши мониторингини олиб бориш тартиби тўғрисида”ги Низомнинг 30-бандига кўра, тайёрловчи хўжаликларга топшириладиган маҳсулот учун шартномада белгиланган даврларда, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш муддатларига мувофиқ маҳсулотлар қийматининг камида 50 фоизи миқдорида (чорвачилик маҳсулотлари бўйича шартномада кўрсатилган ҳажмлар қийматининг 25 фоизи миқдорида) аванс тўлаш мажбуриятини олади (қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг айрим турларини давлат эҳтиёжлари учун харид қилиш бундан мустасно);

- контрактация шартномасида олди-сотди, маҳсулот етказиб бериш шартномаларидан фарқли ўлароқ тайёрловчи зиммасига айрим қўшимча вазифалар юклатилади. Масалан, тайёрловчи зиммасига қишлоқ хўжалик маҳсулотини етиштирувчидан у жойлашган ерда қабул қили олиш мажбурияти юклатилади. Агар қишлоқ хўжалик маҳсулотини тайёрловчи кўрсатган ёки жойлашган ерда қабул қилиб олишга келишилган бўлса, маҳсулотни қабул қилиб олишдан бош тортишга йўл қўйилмайди.

Бундан ташқари, маҳсулотни етиштирувчи маҳсулотни қайта ишлаш натижасида ундан ҳосил бўлган иккиламчи хом ашё ва маҳсулотлар (ёғ, кунжара ва ҳ.к.)ни тайёрловчидан талаб қилиб олишга ҳақли бўлади. Шунинг билан бирга, контрактация шартномасининг маҳсулот етказиб бериш шартномасидан фарқли томонларини субъектив таркиби, предмет ива шартномасининг қўлланилиш соҳаси орқали ҳам кўриш мумкин. Маҳсулот етказиб бериш шартномасида маҳсулот сотувчи сифатида ҳар қандай тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган шахслар бўлиши мумкин. Контрактация шартномасида эса фақат бевосита қишлоқ хўжалик маҳсулотини ишлаб чиқарувчи шахслар сотувчи ҳисобланади. Маҳсулот етказиб бериш шартномасининг предмети турга хос ёки хусусий аломатларга эга бўлган маҳсулот етказиб берувчи томонидан ёки бошқа шахслар томонидан тайёрланадиган ёхуд тайёр маҳсулотлар бўлса, контрактация шартномасида эса шартнома предмети фақат турга хос аломатга эга бўлган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари бўлиб, улар яна етиштирилиши мумкин;

- контрактация шартномаси давлат томонидан ўрнатилган режага асосланган бўлади. Шартнома предмети, унинг миқдори, баҳоси ва бошқа шартнома шартлари олдиндан белгиланган бўлади. Агар хўжалик билан

тайёрловчи ўртасидаги муносабатлар давлат режасига асосланмаган бўлса, вужудга келган шартнома муносабатлари олди-сотди ёки маҳсулот етказиб бериш шартномаси мақомига эга бўлади;

- давлат эҳтиёжи учун учун контракт шартномаси билан контрактация шартномасининг фарқи шундаки, контрактация шартномаси хўжаликнинг ташаббуси билан, давлат буюртмасидан ортиқча етиштирилган маҳсулотларни сотиш учун тузилади ва унда маҳсулотни харид нархи келишилган миқдорда белгиланади. Давлат контракти бўйича тузилган шартномада эса давлат ваколат берган тайёрловчи ташкилот томонидан хўжаликлар билан белгиланган миқдорда ва харид нархида амалга оширилади. “Давлат контракти дейилади ФКнинг 459-моддасида давлат буюртмачисининг маҳсулот етказиб берувчи қабул қилган давлат эҳтиёжлари учун товарлар етказиб бериш буюртмаси асосида тузилади. Берган буюртмаси маҳсулот етказиб берувчи томонидан қабул қилинган давлат буюртмачиси учун давлат контракти тузиш шарт” ҳисобаланади. Худди шунингдек, хўжалик ҳам давлат буюртмасига асосан шартнома тузишга мажбурдир;

- контрактация шартномаси бўйича мажбуриятларни бажармаганлик учун деҳқон, фермер ва ширкат хўжаликларининг жавобгарлигини ҳал этишда хизмат кўрсатувчи ташкилотларнинг ўз мажбуриятларини қай даражада бажарганликлари ҳам эътиборга олинади. Хусусан, юқорида қайд этиб ўтилган Низомнинг 79-бандида илк бор маҳсулот етиштирувчилар томонидан контрактация шартномалари бажарилмаганлиги ёки зарур даражада бажарилмаганлиги учун уларни жавобгарликка тортишда, шунингдек хатти-ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) натижасида контрактация шартномалари бўйича шартнома мажбуриятлари фермер, ширкат ва деҳқон хўжаликлари томонидан бажарилмаслиги (зарур даражада бажарилмаслиги) учун хизмат кўрсатувчи ташкилотларнинг ҳам жавобгарлиги кўриб чиқилади.

Контрактация шартномаси тузиш, ўзгартириш ва бекор қилиш тартиби. Контрактация шартномасини тузишда томонлар Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси, “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги Қонунга ҳамда “Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчилар билан тайёрлов, хизмат кўрсатиш ташкилотлари ўртасида шартномалар тузиш, уларни рўйхатдан ўтказиш, бажариш, шунингдек уларнинг бажарилиши мониторингини олиб

бориш тартиби тўғрисида”ги Низом ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга амал қиладилар.

Контракция шартномаларини тузиш бевосита хўжаликларда амалга оширилади. Контракция шартномалари, шунингдек моддий-техника ресурслари етказиб бериш ва хизматлар кўрсатиш (ишларни бажариш) юзасидан тузилган шартномалар хўжаликларнинг бизнес-режаларида назарда тутилган ҳажмлардан келиб чиққан ҳолда, агротехника тадбирларини амалга ошириш бошланишидан бир ой олдин, аммо календарь йил бошланишидан кечикмай тузилиши лозим.

Шартнома тузишда тайёрловчи ваколатли вакилини хўжаликка юборади. Тайёрловчи контракция шартномаси лойиҳаларини хўжаликларга, агар улар турли вилоятларда бўлсалар ҳамда шартнома тузишга рози бўлсалар, почта орқали юборишга ҳақлидирлар.

Хўжалик тайёрловчининг вакили хўжаликка келган кундан бошлаб ёки шартнома лойиҳаси почта орқали олингандан кейин етти кун мобайнида шартномани имзолашга ва уни тайёрловчига қайтариши шарт. Агар шартнома шартлари бўйича хўжаликда эътирозлар пайдо бўлса, хўжалик худди шу муддатда келишмовчиликлар баённомасини тузади ва имзоланган шартномани келишмовчиликлар баённомасининг икки нусхаси билан бигаликда тайёрловчига юборади.

Тайёрловчи келишмовчиликлар баённомасини олгач беш кун ичида уни кўриб чиқишга қабул қилинган таклифларни шартномага киритишга, низоли масалаларни эса худди ўша муддатда кўриб чиқиш учун бўлган хўжалик судига беришга мажбурдир.

Шартнома уч нусхада тузилади ва имзоланади. Тузилган шартнома имзоланган вақтдан бошлаб уч кун давомида тайёрлов ёки хизмат кўрсатиш ташкилотлари томонидан туман қишлоқ ва сув хўжалиги бўлимига рўйхатдан ўтказиш учун тақдим этилади. Шартномаларни рўйхатдан ўтказишда қўшимча ҳужжатлар ёки тўлов талаб қилиниши мумкин эмас.

Шартнома қўйиладиган талабларга мувофиқ бўлган тақдирда туман қишлоқ ва сув хўжалиги бўлими уни белгиланган тартиб рўйхатдан ўтказди. Агар шартнома белгиланган талабларга мувофиқ бўлмаса, рўйхатдан ўтказишни рад этиш тўғрисида қарор чиқарилади. Шартномани рўйхатдан ўтказиш рад этилган тақдирда тайёрлов ва хизмат кўрсатиш ташкилотлари шартномадаги камчиликларни бартараф этиб, уч кун муддатда уни такроран тақдим этиши шарт.

Шартнома шакли. Контракция шартномаси ёзма шаклда тузилади. Шартнома тарафларнинг ўзаро эркинлиги ва келишувига мувофиқ имзоланади ва тарафлар юридик шахс бўлса, уларнинг муҳри билан ёки нотариал идоралар томонидан тасдиқланади.

Контракция шартномаси тарафларнинг келишувига биноан ўзгартирилиши мумкин.

Шартнома муддати. Контракция шартномаси хўжалик ва тайёрловчининг келишувига кўра бир йилдан беш йилгача бўлган муддатда тузилади.

Шартнома шартлари. Контракция шартномасида қуйидагилар кўрсатилиши лозим:

- маҳсулотнинг номи, ассортименти, миқдори (маҳсулотлар турлари бўйича), сифати, нархи, шартноманинг умумий суммаси, етказиб бериш тартиби ва шартлари, маҳсулотни топшириш, қабул қилиш (ишларни бажариш, хизматлар кўрсатиш) пунктлари ва даврлари (муддатлари);

- тайёрловчи томонидан бевосита хўжаликнинг ўзида қабул қилиб олиниб, ўзининг ёки жалб этилган транспорт билан ташиб кетиладиган маҳсулот миқдори, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини харид қилиш ҳажмларига мувофиқ контракция шартномаси бўйича сотилиши керак бўлган маҳсулотнинг хўжаликда қайта ишланган миқдори;

- идишга, маркировка қилишга, ўраш ва жойлаштиришга қўйиладиган талаблар;

- тайёрловчининг маҳсулотни ўз вақтида қабул қилиш ва белгиланган нархлар бўйича тўлашга доир мажбуриятлари;

- ҳисоб-китоблар тартиби, шакли ва муддатлари, томонларнинг тўлов, почта ҳамда юклаб жўнатиш реквизитлари;

- қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришни ташкил этишда ва тайёрловчининг қабул пунктида транспортда ташишида хўжаликларга ёрдам кўрсатиш бўйича тайёрловчининг мажбуриятлари;

- шартнома мажбуриятларини бажармаганлиги ёки лозим даражада бажармаган-лиги учун томонларнинг мулкӣ жавобгарлиги;

- низоларни, форс-мажор ҳолатларни ҳал этиш тартиби, томонларнинг манзиллари, шартнома тузилган сана ва жой.

Бундан ташқари, давлат эҳтиёжлари учун қишлоқ хўжалик маҳсулотлари харид қилиш юзасидан тузиладиган контракция шартномаларида давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган ҳамда хўжа-

ликлар ихтиёрида қоладиган маҳсулотларнинг сорти ва миқдори ҳам кўрсатилади.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотини сотишда унинг **миқдори ва ассортименти** тарафларнинг келишуви билан аниқланади. Сотиладиган маҳсулотнинг сифати эса давлат стандартлари талабларига, техник шартлар, ветеринария ва санитар назоратидан ўтган бўлиб, қонун қоидалари талабларига мувофиқ бўлиши керак. Маҳсулотни юклаш харажатларини хўжалик кўтаради. Ташиш, жўнатиш, тушириш харажатларини эса тайёрловчи тўлайди.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотини етказиб бериш (топшириш) муддатлари шартномада қишлоқ хўжалик экинининг етилиш вақтини, уларни қайта ишлаш ва сақлаш шартларини ҳисобга олган ҳолда белгиланади. Чорвачилик маҳсулотларини етказиб бериш муддати ҳар бир чорвачилик соҳаларининг алоҳида хусусиятларидан келиб чиқиб белгиланади.

Шартнома алоқаларининг тузилиши. Контрактация бўйича шартнома алоқаларининг тузилиши оддий, яъни хўжаликнинг ўзи етиштирган қишлоқ хўжалиги маҳсулотини топширадиган тайёрловчи бир пайтнинг ўзида ҳам маҳсулотни қабул қилувчи ҳисобланади. Иккинчисида эса мураккаб тузилишдаги, яъни қишлоқ хўжалик маҳсулоти шартнома тарафи ҳисобланган тайёрловчига эмас, балки у шартномада кўрсатилган маҳсулотни қайта ишловчи корхонага, савдо ёки бошқа ташкилотларга топширади.

Контрактация шартномаси оддий тузилишда тузилганда **тўғри**, мураккаб тузилишда эса **воситачилик ташкилотлари иштирокидаги шартнома** дейилади.

Шартномани ўзгартириш ва бекор қилиш тартиби. Контрактация шартномасини бажаришдан бир томонлама бош тортишга ва унинг шартларини бир томонлама ўзгартиришга йўл қўйилмайди, қонун ҳужжатлари ёки шартномада назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно. Шартномани бекор қилиш ёки унинг шартларини ўзгартириш тўғрисида таклиф олган томон таклиф олингандан кейин беш кундан кечикмай жавоб бериши лозим. Агар томон беш кун мобайнида жавоб бермаса, таклиф ўз-ўзидан қабул қилинган деб ҳисобланади. Томонлар шартномани бекор қилиш ёки унинг шартларини ўзгартириш тўғрисида бир қарорга келмасалар, тарафлар ўртасидаги низо ҳал этиш учун белгиланган тартибда хўжалик судига берилади.

Контракция шартномасининг мазмуни ва бажарилиши.

Контракция шартномаси мазмунини томонларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ташкил этади. Шартномани тузиш ва бажаришда томонларнинг ҳар бири бошқа томоннинг ҳўжалик ҳисоби манфаатларига риоя қилиш, ўз мажбуриятларини энг тежамли тарзда бажариши, унинг лозим даражада бажарилмаслиги оқибатида юзага келиши мумкин бўлган зарарнинг олдини олиш ёки камайтириш бўйича тегишли чора-тадбирларни кўриши, бу ҳақида иккинчи томонга ўз вақтида хабар қилиши ҳамда мажбуриятларни бажаришда унга кўмаклашиши керак. Масалан, тайёрловчилар ҳўжаликлар томонидан тақдим этилган барча маҳсулотни шартномада назарда тутилган муддатларда харид қилишларини ва узлуксиз қабул қилиб олишни таъминлашни ташкил этиш, қайта ишлаш саноати ва савдо корхоналарининг ҳўжаликлар билан тўғридан-тўғри ва узоқ муддатли алоқаларини ҳар томонлама ривожлантириш ҳамда мустаҳкамлаш, маҳсулотларни бевосита ҳўжаликларда қабул қилиб олиб ўзининг ихтисослашган транспорт ва келишилган график бўйича ташишни таъминлаш, харид қилинаётган маҳсулотнинг сифатини тўғри аниқлаш, маҳсулот учун ҳисобкитобларни ўз вақтида тўла амалга ошириш, маҳсулотни тайёрлаш, ташиш ва сақлашда унинг нобуд бўлишига йўл қўймаслиги, ҳўжаликларни идиш ва бошқа зарур эҳтиёжлар билан таъминлаши керак.

Контракция шартномаси бўйича вужудга келадиган муносабатларда маҳсулотни етказувчи тарафнинг манфаатларини ҳимоя қилиш тайёрловчи тарафникига нисбатан устун туради. Контракция шартномаси тарафлари тенг ҳуқуққа эга бўлган олди-сотди шартномасидан ва маҳсулот етказиб бериш шартномасидан шуниси билан фарқ қилади. Контракция шартномаси бўйича маҳсулотни тайёрловчи (сотиб олувчи) зиммасига айрим қўшимча вазифалар юклатилади. Масалан, диспозитив норма қондасидан келиб чиқиб, тайёрловчининг зиммасига қишлоқ ҳўжалиги маҳсулотини уни етиштирувчидан у жойлашган ерда қабул қилиб олиш мажбурияти юклатилади. Агар қишлоқ ҳўжалиги маҳсулотини тайёрловчи кўрсатган ёки жойлашган ерда қабул қилишга келишилган бўлса, маҳсулотни қабул қилиб олишдан бош тортишга қўл қўйилмайди. Ушбу норма императив хусусиятга эга¹².

Ҳўжаликнинг асосий мажбурияти тайёрловчига ёки унинг топшириғи билан бошқа ташкилотга шартномада кўрсатилган миқдордаги қишлоқ ҳўжалик маҳсулотини давлат стандарти талабларига, техник шартларга,

¹² Раҳмонқулов Ҳ. Олди-сотди шартномаси. –Т.: Адолат, 2000. 107-108-бетлар.

ветеринария ва санитария назорати қоидала-рига мувофиқ ҳолда шартномада белгиланган муддатларда ҳамда кўрсатилган жойда топширишдан иборат.

Лекин шуни ҳам таъкидлаш жоизки, қишлоқ хўжалиги соҳасидаги тадбиркорлик шартномалари, хусусан, контракция шартномасининг бажарилиши кўп жиҳатдан табиий иқлим шароитлари билан ҳам боғлиқ бўлиб, табиатнинг ҳар қандай инжиқлиги шартноманинг бажарилишини хавф остига қўяди. Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштирувчи хўжалик юритувчи субъектларнинг шартномани лозим даражада бажаришга бўлган ҳар қандай интилиши табиат ноқулайликлари олдида кутилган натижани бермаслиги ҳам мумкин. Айниқса, сувсизлик ва қурғоқчилик қишлоқ хўжалик маҳсулот-ларини етиштириш билан боғлиқ шартномаларнинг бажарилмай қолишига маълум-маънода сабаб бўлади. Аммо, шартнома муносабатларини тартибга солувчи амалдаги қонунчиликда бу ҳолатларга “форс мажор” вазиялар сифатида етралича эътибор берилмаган. Бундан ташқари, ҳуқуқий ва иқтисодий адабиётларда ҳам бу масала алоҳида тадқиқот объекти тарзида чуқур ўрганилмаган. Ваҳоланки, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етказиб беришга оид шартномаларда “форс-мажор” ҳолатлар шартноманинг муҳим шарти сифатида кўзда тутилиши лозим.

Хўжаликнинг ҳуқуқлари.

Хўжалик:

- шартномада назарда тутилган ҳолларда тайёрлов ташкилотидан уруғ ва экиш материаллари билан таъминлашни талаб қилиш;
- маҳсулотни топшириш ва унинг сифатини аниқлашда иштирок этиш ҳамда тайёрлов ташкилотидан тегишли тўловни талаб қилиш;
- тайёрлов ташкилотидан маҳсулот етиштириш учун шартномада белгиланган муддатларда ва миқдорда аванс тўланишини талаб қилиш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг айрим турларини давлат эҳтиёлари учун харид қилиш бундан мустасно;
- тайёрлов ва хизмат кўрсатиш ташкилотидан амалдаги давлат стандартлари ва шартномани бажариш учун зарур бўлган бошқа норматив ҳужжатлар билан таъминлашни талаб қилиш;
- тайёрлов ва хизмат кўрсатиш ташкилотидан маҳсулот хўжалик ҳисобидан ташилганда транспорт харажатларини қопланишини талаб қилиш;
- хизмат кўрсатиш ташкилотидан шартномага мувофиқ бериладиган буюртномага биноан тегишли сифатдаги, ассортиментдаги маҳсулотлар етказиб беришни ва хизматлар кўрсатиш (ишларни бажариш)ни талаб қилиш;

- тайёрлов ва хизмат кўрсатиш ташкилотидан шартнома шартларини бажармаслик ёки зарур даражада бажармаслик натижасида етказилган зарар қопланишини талаб қилишга ҳақли.

Маҳсулотни тайёрловчига топшириш ёки уни бевосита хўжаликда қабул қилиб олиш томонлар ўртасида келишилган ҳамда шартноманинг таркибий қисми ҳисобланган график бўйича амалга оширилади. Шартномада маҳсулотни етказиб беришнинг даврлари белгиланиши билан биргаликда товарларни жадваллари (ўн кунлик, суткалик ва бошқалар) назарда тутилиши мумкин. Агар шартномада бундай жадвал назарда тутилмаган тақдирда, хўжалик тайёрлов ташкилотини маҳсулотни шартномада назарда тутилган ассортиментда реализация қилиш учун шартномада белгиланган муддатларда мўлжалланаётган ҳажмлар ва топшириш муддатлари тўғрисида хабардор қилиши керак. Агар шартномада бундай муддат ҳам кўрсатилмаган бўлса, маҳсулот топширилгунга қадар ўттиз кун ичида (мавсумий маҳсулотлар бўйича ўн беш кундан кечиктирмай) топшириши ва маҳсулотни календарь (сутка бўйича) топшириш жадвалини тайёрлов ташкилоти билан келишиши керак. Томонлар ўзаро келишувга кўра, шартномани бажариш жараёнида графикни ва маҳсулотни етказиб бериш пунктини ўзгартириш ҳуқуқига эга.

Хўжалик томонидан маҳсулот тайёрлов ташкилотига жўнатилганда (етказиб берилганда) маҳсулотга белгиланган шаклдаги ҳужжатлар илова қилиниши, маҳсулот тайёрлов ташкилоти томонидан бевосита хўжаликнинг ўзида қабул қилиб олинган тақдирда қабул қилиш-топшириш ҳужжатлари илова қилиниши керак. Хўжалик тайёрловчи билан келишув бўйича маҳсулотни контракция шартномасига кўра навбатдаги топшириш даврида топширилиши керак бўлган маҳсулот миқдори ҳисобига ўтказган ҳолда маҳсулотни муддатида олдин топшириши мумкин. Маҳсулотни етиштирувчи хўжалик маҳсулотини қайта ишлаш натижасида ундан ҳосил бўлган чиқиндиларни тайёрловчидан талаб қилиш ҳуқуқига эга. Чиқиндиларнинг нархи келишилган ҳолда белгиланади.

Хўжаликнинг мажбуриятлари.

Хўжалик:

- маҳсулотнинг муайян турларини тайёрловчи ташкилотга шартномада белгиланган миқдорда ва ассортиментда ҳамда муддатларда тегишли сифат билан етказиб бериш;

- илова қилинаётган ҳужжатларни тўғри расмийлаштириш ва маҳсулотни топширишда қўйиладиган бошқа талабларга (идишга жойлаш, қадоқлаш, қорамолларни тамғалаш ва бошқаларга) риоя этиш;

- маҳсулотни тайёрлов ташкилотига топшириш учун ўз вақтида тайёрлаш;

- етказиб берилган моддий-техника ресурслари ва кўрсатилган хизматлар (бажарилган ишлар) учун тўлов (ҳисоб-китоблар)ни хизмат кўрсатиш ташкилотлари билан тузилган шартномаларга мувофиқ ўз вақтида амалга ошириши лозим.

Хўжалик томонидан шартнома бўйича мажбуриятлар бажарилган кун деб маҳсулотни хўжаликда қабул қилиш-топшириш ҳужжати тузилган сана ёки тайёрловчининг қабул қилиш-топшириш пунктида қабул қилиш-топшириш ҳужжати тузилган сана ҳисобланади. Маҳсулот олувчига юклаб жўнатилганда эса маҳсулот транспорт ташкилотига топширилган сана ҳисобланади. Тайёрловчининг маҳсулот ҳақини тўлаш бўйича мажбуриятлари бажарилган кун деб ҳисоб-китоб ҳужжатида банк муассасаси штампидида кўрсатилган сана ҳисобланади.

Агар маҳсулот етиштирувчи ФК 466-моддасининг биринчи қисмида кўрсатилган мажбуриятларни бажармаганлиги оқибатида кишлоқ хўжалик маҳсулоти контракция шартномасида назарда тутилган миқдор ва ассортиментда олинмаслиги олдиндан маълум бўлиб қолса, тайёрловчи шартномани бекор қилишни ёки ўзгартиришни ва етказилган зарарни қоплашни талаб қилишга ҳақлидир.

Тайёрловчи ташкилотнинг ҳуқуқлари.

Тайёрловчи:

- тасдиқланган жадвалга мувофиқ шартномада белгиланган муддатларда маҳсулот-ларнинг муайян турларини белгиланган миқдорда ва ассортиментда, тегишли сифат билан ўз вақтида топширишни талаб қилиш;

- кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари аванс суммасида назарда тутилган ҳажмларда топширилмаган тақдирда тузилган шартномага мувофиқ илгари берилган аванс маблағлари қопланишини хўжаликлардан талаб қилиш ҳуқуқига эга, кишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг айрим турларини давлат эҳтиёжлари учун харид қилиш бундан мустасно.

Тайёрловчининг мажбурияти ва унинг бажарилиши.

Тайёрловчи:

- хўжаликлар билан ўз вақтида шартномалар тузиш ва шартнома мажбурияларини бажариш;

- хўжаликлар томонидан тақдим этилган барча маҳсулотни шартномада назарда тутилган муддатларда харид қилишни ва узлуксиз қабул қилиб олишни таъминлашни ташкил этади. Тақдим этилган маҳсулот деганда тайёрловчининг қабул пунктига топшириш, қабул қилиб олиш пунктига қабул қилинганда эса бу ерга келтирилган маҳсулот тушунилади;

- қайта ишлаш саноати ва савдо корхоналарининг хўжаликлар билан тўғридан-тўғри ва узоқ муддатли алоқаларини ҳар томонлама ривожлантириш ва мустаҳкамлаш, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини бевосита хўжаликларда қабул қилиб олишни ҳамда ўзининг ихтисослаштирилган транспорти, умумий фойдаланиладиган транспорт ёки хўжалик ижарага олган транспорт билан келишилган график бўйича ташишни таъминлаш;

- харид қилинаётган маҳсулот сифатини амалдаги стандартлар талабларига мувофиқ аниқлаш, шартномада белгиланган нархларга асосан ва муддатларда маҳсулот учун ҳисоб-китобларни амалга ошириш;

- тайёрланаётган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сақлаш, тайёрлаш, транспортда ташиш, сақлаш ва дастлабки қайта ишлашда унинг нобуд бўлишини олдин-олиш, қисқаририш;

- хўжаликларни шартномалар бўйича идиш, ўраш материаллари ва норматив-техник ҳужжатлар (стандартлар, техник шартлар, маҳсулотларнинг айрим турларини харид қилиш, қабул қилиб олиш, сифатини баҳолаш тартибини тартибга солувчи қоидалар) билан таъминлаш;

- хўжаликлар ихтиёрида қолдирилган маҳсулотлар сифатининг ёмонлашиши оқибатида хўжаликларга етказилган зарарни қоплаш;

- шартномада назарда тутилган ҳолларда хўжаликларни уруғлик ва экиш материаллари билан таъминлаши лозим.

Тайёрловчининг асосий мажбурияти контрактация шартномасига мувофиқ кўрсатилган қишлоқ хўжалик маҳсулотини ўз вақтида қабул қилиб олиш ёки ташиб олиб кетиш ҳамда хўжаликка топширилган қишлоқ хўжалиги маҳсулоти учун ва транспорт ҳамда бошқа харажатларни тўлашдан иборат.

Агар қишлоқ хўжалиги маҳсулоти тайёрловчи жойлашган ерда ёки у кўрсатган бошқа ерда қабул қилинса, тайёрловчи етиштирувчи томонидан контрактация шартномасига мувофиқ ва шартлашилган муддатда келтирилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотини қабул қилишдан бош тортишга ҳақли эмас. Шунингдек, тайёрловчи (сотиб оловчи) қишлоқ хўжалиги маҳсулотини олиб кетишни ёки қабул қилиб олишни таъминламаса,

маҳсулотни хўжаликнинг ўзи тайёрловчига (сотиб олувчига) етказиб бериши мумкин. Бундай ҳолда тайёрловчи маҳсулот қийматига қўшимча равишда хўжаликнинг уни етказиб келтириш билан боғлиқ харажатларини ҳам тўлаши керак.

Маҳсулотни миқдори ва сифати бўйича қабул қилиш муддатлари томонлар учун мажбурий бўлган қоидалар ёки йўриқномалар билан белгиланади. Маҳсулотни қабул қилишдан бош тортганда тайёрловчи бу ҳақда хўжаликка ёзма шаклда хабар бериши керак (товар-транспорт накладнойга белги қўйиш, телеграф орқали ва шу кабилар). Агарда тайёрловчи маҳсулотни қабул қилишни рад этганлигини ёзма ифодалашдан бош тортса, хўжалик инспектори ёки тумандаги юқори турган бошқа ташкилот вакили иштирокида тайёрловчининг рад этганлигини тасдиқловчи далолатнома тузилади.

Хўжаликларда сақланаётган маҳсулотларга ҳақ контрактация шартномасида белгиланган шартларда тўланади. Хўжалик томонидан шартномада белгиланган муддатларда топширилмаган маҳсулот миқдори томонлар келишилган бошқа муддатларда топширилиши ва у ҳақиқий топшириш даврида ҳисобга олиниши керак, ундан маҳсулотларнинг етиштирилиши мавсумий тусда бўлган ҳамда уларнинг топширилмаган миқдори ўрнини тўлдириш мумкин бўлмаган турлари истиснодир.

Агар стандартлар, техник шартлар ёки тузилган шартномаларда маҳсулотнинг идишда ёки ўрамда етказиб берилиши назарда тутилган бўлса, тайёрловчи зарур идиш, мих ва ўраш материаллари билан хўжаликни таъминлайди. Хўжаликларнинг тайёрловчилардан ва тайёрловчиларнинг хўжаликлардан оладиган идишлари учун ҳақ томонлар келишувига кўра тўланади ва улардан белгиланган мақсадда фойдаланилади.

Айрим маҳсулот турларига мўлжалланган идиш ва ўраш материалларини сотиш, улардан фойдаланиш хусусиятлари, шунингдек, уларни қайтариш тартиби ҳамда муддатлари тегишли маҳсулот турларини харид қилишни тартибга солувчи йўриқномаларда, қоидаларда ёки тузиладиган шартномаларда назарда тутилади.

Маҳсулот ташиш, жўнатиш ва тушириш билан боғлиқ барча харажатлар тайёрловчи зиммасида бўлади. Маҳсулот хўжалик транспортида етказиладиган бўлса, тайёрловчи хўжаликка маҳсулот ташиш харажатларини ҳақиқий вазни бўйича қоплайди. Маҳсулотни ташиш харажатлари бутун масофа учун қопланади. Контрактация шартномаси бўйича харажатлар маҳсулот хўжаликдан жўнатишдан жойдан бошлаб (саралаш пункти, бўлим,

бригада, чорвачилик фермаси, яйлов, марказий омбор ва ҳ.к.) шартномада назарда тутилган қабул қилиш пунктларигача қопланади.

Ташиш ва тушириш харажатлари амалдаги норма ва тарифларга ёки томонлар келишувига кўра маҳсулотни етказиб бериш амалга оширилган транспорт тури учун эркин нархларда аниқланади. Тайёрловчи хўжаликларга қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва хом ашёни хўжаликлар, жамоа хўжалиги аъзолари ва бошқа фуқаролардан қабул қилиб олиш, шунингдек, бу маҳсулотнинг тайёрлов пунктларига етказиб бериш харажатларини томонлар келишувига асосан қоплайди. Маҳсулотни темир йўл, ҳаво ва сув транспорти ёки аралаш алоқа воситаларида етказиб бериш харажатларини қоплаш юкларни шу транспорт турларида ташишнинг амалдаги тарифлари бўйича амалга оширилади. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотини тайёрловчининг қўшимча талабларга риоя қилиб жўнатишга алоқадор харажатлар тайёрловчи ҳисобидан тўланади.

Хўжаликлар ва тайёрловчилар ўртасида ҳисоб-китоблар тайёрловчи томонидан хўжалик топширган маҳсулот қийматини унинг шартномада кўрсатилган ҳисоб-китоб, махсус ҳисоб-китоб ёки махсус ссуда ҳисоб рақамида тўлов топшириқлари билан ҳисоблаб ўтказиш, чеклар билан тўлаш орқали амалга ошилади. Ҳисоб-китоблар маҳсулот қабул қилиб олингандан сўнг уч кундан кечиктирмай, тайёрловчи ва унга хизмат кўрсатувчи банк муассасаси аҳоли яшайдиган ҳар хил жойларда жойлашган бўлса, шунингдек, алоқа шарт-шароитларини ҳисобга олиб маҳсулот қабул қилиб олингандан кейин беш кундан кечиктирмай амалга оширилиши керак.

Хизмат кўрсатувчи ташкилотнинг ҳуқуқлари.

Хизмат кўрсатувчи ташкилот:

- амалдаги қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ва миқдорларда шартномага мувофиқ етказиб бериладиган моддий-техника ресурслари ҳамда кўрсатиладиган хизматлар учун олдиндан ҳақ тўлашни ва якуний ҳисоб-китоб қилишни талаб қилиш;

- тақдим этилган буюртманомага мувофиқ етказиб берилган моддий-техника ресурсларини ва кўрсатиладиган хизматларни асоссиз равишда рад этиш натижасида етказилган зарарни қоплашни хўжаликлардан талаб қилиш ҳуқуқига эга.

Хизмат кўрсатувчи ташкилотнинг мажбуриятлари.

Хизмат кўрсатувчи ташкилот:

- хўжаликлар билан қонун ҳужжатларига мувофиқ ўз вақтида шартномалар тузиш ва шартнома мажбуриятларининг бажарилишини таъминлаш;

- хўжаликларнинг буюртномаларига биноан шартномага мувофиқ муддатларда, миқдорда ва сифатда моддий-техника ресурслари етказиб бериш ҳамда хизматлар кўрсатиш (ишларни бажариш);

- етказиб бериладиган моддий-техника ресурслари, кўрсатиладиган хизматлар сифатининг шартномада белгиланган талабларга, шунингдек амалдаги стандартлар ва нормативларга мувофиқлигини таъминлаш;

- шартномани бажармаслик ёки лозим даражада бажармаслик натижасида хўжаликка етказилган зарарни қоплаш каби мажбуриятларни ўз зиммасига олади.

Контракция шартномасини бузганлик учун жавобгарлик. Мулкӣ жавобгарликни белгилаш тартиби. Контракция шартномасининг предметига хос хусусиятлар, тарафларнинг хўжалик соҳасида тутган ўрни ва ҳуқуқий ҳолати шартнома тарафларининг ўз мажбуриятларини бажармаганликлари оқибатида юзага келадиган жавобгарликни белгилашда ҳам ўз таъсирини ўтказди. Шартнома бўйича, агар хўжалик ўз вазифасини бажаришга совуққонлик билан қараб, зарур бўлган ишларни бажармаса ва унинг натижасида шартномада назарда тутилган миқдорда ва ассортиментда маҳсулотнинг олинмаслиги олдиндан маълум бўлиб қолса, тайёрловчи (сотиб олувчи) шартномани бекор қилишни ёки ўзгартиришни ҳамда унга етказилган зарарни қоплашни талаб қилишга ҳақли бўлади. Демак, зарарни қоплаш бўйича жавобгарлик маҳсулотни етиштирувчи хўжаликнинг айби билан мажбурият бажарилиши мумкин бўлмай қолган тақдирдагина вужудга келади¹³.

Контракция шартномаси бўйича шартнома шартларини бузганлик учун тарафларнинг мулкӣ норматив тартибда (қонун ҳужжатлари асосида) ва шартнома тартибида (тарафларнинг ўзаро келишуви асосида) белгиланади.

Контракция шартномаси бўйича қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштирувчи хўжаликларнинг мулкӣ жавобгарлиги. Контракция шартномасига мувофиқ, барча қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини шартномада белгиланган ассортимент ва урларда, муддатларда топширишдан асоссиз бўйин товлаган хўжалик тайёрловчига топширилмаган маҳсулот қийматининг 25 фоизи миқдорида жарима тўлайди. Жарима миқдори ўтган давр (ой, чорак, йил)да маҳсулотнинг шаклланган

¹³ Раҳмонқулов Ҳ. Олди-сотди шартномаси. –Т.: Адолат, 2000. 109-бет.

ўртача нархидан келиб чиқиб, харид нархларига белгиланган устамалар тўлашни ҳисобга олмасдан ҳисоблаб чиқилади. Бундан ташқари, зарарнинг маҳсулот етказиб берилмаганлиги туфайли юзага келган, жарима билан қопланмаган қисми ҳам тўланади.

Хўжалик маҳсулотни ўз жойида топшириш-қабул қилишга тайёрлаб қўймаган ва бу ҳақда тайёрловчини огоҳлантирмаган, тайёрловчи эса қабул қилиш жойига транспорт юборган бўлса, хўжалик тайёрловчига транспорт ва транспортнинг бекор туриб қолиши бўйича барча харажатларни қоплайди. Ювилмайдиган бўёқ билан қўйилган белгили ёки ёт нарсалар билан ифлосланган жун юклаб жўнатганлиги учун хўжалик бундай жун қийматининг беш фоизи миқдорида жарима тўлайди.

Шартномада келишилгандан пастроқ сифатли маҳсулотни сотганлиги учун хўжалик жавобгар бўлади, паст сифатли маҳсулотни топшириш хўжаликларга рухсат этилган шартномада назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Тайёрловчи хўжаликка етказиб берган идишни йиллик контрактация шартномаси амалда бўлиш муддати тугагандан сўнг қайтарилмаганлиги учун хўжалик тайёрловчига қайтарилмаган идиш қийматининг икки баравари миқдорида жарима тўлайди. Хўжаликка томонлар ўртасида келишилган ҳужжатларга асосан маҳсулотга келган транспортнинг белгиланган муддатдан ортиқча бекор туриб қолганлиги айбдор томон бекор туриб қолиш билан боғлиқ харажатларни тўлайди. Бекор туриб қолиш вақти томонлар ўртасида имзоланган далолатномага мувофиқ расмийлаштирилади.

Агар юклаб жўнатилган маҳсулот (бажарилган ишлар, кўрсатилган хизматлар)нинг сифати, ассортименти, стандарт талабларига, техник шартларга, намуналарга ёки шартномада белгиланган бошқа шартларга жавоб бермаган тақдирда, айбдор томон сифати зарур даражада бўлмаган маҳсулот (бажарилган ишлар, кўрсатилган хизматлар) қийматининг 20 фоизи миқдорида жарима тўлайди.

Контрактация шартномаси бўйича мажбуриятларни бажармаганлик учун деҳқон, фермер ва ширкат хўжаликларининг жавобгарлигини ҳал этишда хизмат кўрсатувчи ташкилотларнинг ўз мажбуриятларини қай даражада бажарганликлари ҳам эътиборга олинади. Жумладан, Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчилар билан тайёрлов, хизмат кўрсатиш ташкилотлари ўртасида шартномалар тузиш, уларни рўйхатдан ўтказиш, бажариш, шунингдек уларнинг бажарилиши мониторингини олиб бориш тартиби тўғрисида”ги Низомнинг 79-бандида илк бор маҳсулот

етиштирувчилар томонидан контракция шартномалари бажарилмаганлиги ёки зарур даражада бажарилмаганлиги учун уларни жавобгарликка тортишда, шунингдек хатти-ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) натижасида контракция шартномалари бўйича шартнома мажбуриятлари фермер, ширкат ва деҳқон хўжаликлари томонидан бажарилмаслиги (лозим даражада бажарилмаслиги) учун хизмат кўрсатувчи (МТП, Қишлоқхўжаликкимё) ташкилотларнинг жавобгарлиги ҳам кўриб чиқилади.

Маълумки, контракция шартномалари бўйича маҳсулот етиштирувчилар томонидан ўз мажбуриятларининг лозим даражада бажарилиши (белгиланган ҳосилни олиш) кўп жиҳатдан агротехника, агрокимё ва бошқа агросервис хизматларининг ўз вақтида ва сифатли ўтказилиши билан узвий боғлиқдир. Мисол учун, шудгорлаш ёки кимёвий озиқлантириш ишларининг ҳатто қисқа муддат кечиктириб бажарилиши ҳам ҳосилдорликнинг кескин равишда пасайиб кетишига ва натижада контракция шартномаси бўйича маҳсулот етиштирувчи мажбуриятларининг бажарилмай қолишига сабаб бўлади. Демак, маҳсулот етиштирувчиларнинг ўз мажбуриятларини бажаришлари кўп жиҳатдан хизмат кўрсатувчи ташкилотларнинг вазифаларини қай даражада амалга оширишларига бевосита боғлиқдир. Мукаддам контракция шартномасининг бажарил-маслигида хизмат кўрсатувчи ташкилотларнинг айби бор ёки йўқлиги инобатга олинмас эди. Бу янги қонуннинг киритилиши фермер, деҳқон ва ширкат хўжаликлари манфаатларини ҳимоя қилишда муҳим аҳамиятга эга бўлди¹⁴.

Тайёрловчи ва хизмат кўрсатувчи ташкилотларнинг мулкӣ жавобгарлиги.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотини шартномада белгиланган ассортимент ва турларда, муддатларда бевосита хўжаликнинг ўзида қабул қилиб олиш рад этилган ҳар бир ҳол учун тайёрловчи хўжаликка белгиланган устамалар тўлашни ҳисобга олмасдан шаклланган ўртача нархдан келиб чиқиб, қабул қилинмаган маҳсулот қийматининг тўрт фоизи миқдорида жарима тўлайди, тез бузилувчи маҳсулот бўйича эса унинг тўлиқ қийматини тўлайди. Бундан ташқари, маҳсулотни қабул қилиш рад этилганлиги туфайли хўжалик кўрган зарарнинг жарима билан қопланмаган қисми ҳам тўланади.

Қабул қилиш-топшириш жойига етказиб келтирилган маҳсулотни қабул қилиш асоссиз рад этилганда тайёрловчи хўжаликка уни етказиб

¹⁴ Синдаров К. Контракция шартномаси ва унинг хусусиятлари. Хўжалик ва ҳуқуқ. Т.: №2. 2004. 19-20-бетлар.

келиш харажатларини қоплайди. Тайёрлов ташкилоти шартномага ва топшириш-қабул қилишнинг келишилган жадвалига мувофиқ тайёрловчига тақдим этилган тез бузиладиган маҳсулотни қабул қилишни рад этган тақдирда, хўжалик ушбу маҳсулотни ўз ихтиёрига кўра бошқа шахсларга сотиши мумкин. Бунда тайёрлов ташкилотлари маҳсулотни қабул қилиш рад этилганлиги учун мулкӣ жавобгарликдан озод этилмайди.

Тайёрлов ёки хизмат кўрсатиш ташкилоти томонидан маҳсулот ва кўрсатилаётган хизматлар сифати, миқдори нотўғри аниқланиши, уларнинг қиймати нотўғри белгиланиши ва ундирилиши ҳоллари аниқланган тақдирда тайёрлов ва хизмат кўрсатиш ташкилотлари маҳсулот ва кўрсатилган хизматлар сифатини, шунингдек уларнинг миқдорини ҳисобга олган ҳолда қайта ҳисоб-китоб қиладилар ҳамда ушбу ҳисобланган суммадан ташқари хўжаликка нотўғри ҳисобланган сумманинг 20 фоизи миқдорида жарима тўлайдилар.

Хўжаликни стандартлар талаблари ва техник шартларга жавоб берадиган идиш ва ўраш материаллари билан маҳсулотнинг тегишли турларини харид қилишни тартибга солувчи йўриқномалар ва қоидаларда ёки шартномада белгиланган миқдор ва муддатлар-да таъминламаганлиги учун тайёрловчи хўжаликка етказиб берилмаган идиш, мих ва қоқиш материалларини етказиб бериш вақтида амалда бўлган қийматининг икки баравари миқдорида жарима тўлайди. Тайёрловчи хўжаликни идиш билан таъминламаганлиги маҳсулот сифатининг пасайишига ёки тез бузилувчи маҳсулотнинг бузилишига олиб келган бўлса, тайёрловчи кўрсатилган жаримадан ташқари, хўжаликка кўрган зарарнинг жарима билан қопланмаган қисмини ҳам тўлайди.

Моддий-техника ресурслари етказиб бериш ва хизматлар кўрсатиш бўйича шартномада назарда тутилган мажбуриятлар бажарилиши рад этилганлиги учун хизмат кўрсатувчи ташкилот хўжаликка белгиланган устамалардан ташқари етказиб берилмаган моддий-техника ресурслари ёки кўрсатилиши керак бўлган хизматлар қийматининг 25 фоизи миқдорида жарима тўлайди. Жаримадан ташқари хизмат кўрсатувчи ташкилот хўжаликка моддий-техника ресурслари етказиб берилмаганлиги, ишлар бажарилмаганлиги ёки хизматлар кўрсатилмаганлиги натижасида етказилган зарарни ҳам тўлайди.

Етказиб бериш муддати кечиктирилган, товарлар етказиб берилмаган, ишлар бажарилмаган ёки хизматлар кўрсатилмаган тақдирда хизмат кўрсатувчи ташкилот хўжаликка муддати ўтказиб юборилган ҳар бир кун

учун мажбуриятларнинг бажарилмаган қисмининг 0,5 фоизи миқдорида пеня тўлайди, бироқ пенянинг умумий суммаси етказиб берилмаган товарлар, бажарилмаган ишлар ёки кўрсатилмаган хизматлар қийматининг 50 фоизидан ортиқ бўлмаслиги керак. Пеня тўланиши шартнома мажбуриятларини бузган томонни шартноманинг зарур даражада бажарилишидан ва етказиб бериш кечиктирилганлиги, товарлар тўлиқ етказиб берилмаганлиги, ишлар бажарилмаганлиги ёки хизматлар кўрсатилмаганлиги туфайли етказилган зарарлар қопланишидан озод қилмайди.

Томонларнинг келишувига кўра шартномада шартнома мажбуриятлари бажарилмаслиги ёки зарур даражада бажарилмаслиги жавобгарликнинг амалдаги қонун ҳужжатларига зид бўлмаган бошқа чоралари ҳам назарда тутилиши мумкин. Зилзила, қурғоқчилик, сув тошқини, ёнғин ва бошқа табиий офатлар натижасида олдиндан кўриш ва бартараф этиш мумкин бўлмаган ҳолатлар (форс-мажор ҳоллари) муносабати билан уларнинг иродаси ва хоҳишига боғлиқ бўлмаган сабаблар бўйича ўз зиммаларига олган шартнома мажбуриятлари бажарилмаганлиги учун бир томон бошқа томон олдида жавоб бермайди.

МУАММОЛИ САВОЛЛАР

1. Контракция шартномаси тушунчаси, ҳуқуқий белгилари ва аҳамияти.
2. Контракция шартномаси тарафлари, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари.
3. Контракция шартномаси тузиш тартиби.
4. Контракция шартномаси бўйича ҳақ тўлаш.
5. Контракция шартномаси бўйича жавобгарлик.
6. Контракция шартномасининг бекор бўлиши.

6-§.ЭНЕРГИЯ ТАЪМИНОТИ ШАРТНОМАСИ

Энергия таъминоти ва унинг фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиниши. Энергия таъминоти шартномаси олди-сотди шартномасининг алоҳида тури сифатида унинг бошқа турларидан ўзининг предмети билан ажралиб туради. Шу муносабат билан мазкур шартнома ўзининг предметида кўра мустақил фуқаролик-ҳуқуқий шартнома сифатида ўз ўрнига эга. Мазкур

шартнома предмети ҳисобланган энергия ҳам фуқаролик ҳуқуқининг бошқа объектларидан ўзига хос белгилар билан ажралиб туради. Энергия билан таъминлаш одатдаги товарларни етказиб беришдан фарқ қилиб, у оддий товар сингари сотувчидан сотиб олувчига ўтмасдан балки энергия билан таъминловчи ташкилотга тегишли бўлган махсус воситалар – туташтирилган тармоқлар орқали истеъмолчига етказиб берилади. Энергия таъминоти шартномасига кўра, энергия билан таъминловчида ва сотиб олувчи (истеъмолчида) муайян симлар, қувурлар (электр ва иссиқлик тармоқлари)нинг мавжуд бўлиши ва улар умумий тармоққа уланган бўлиши шарт. Энергия билан таъминлаш туташтирилган тармоқ мавжуд бўлгандагина амалга оширилиши мумкин.

Энергия одатдаги моддий неъмат сифатида тушунилиши мумкин эмас. Энергия ўзида моддийлик хусусиятини намоён этиб, ўзида муайян моддийлик ҳолати (ток кучланиши, сувнинг ҳарароти) ни ифода этади. Ушбу хусусиятлар инсонлар фойдали натижаларга эришишини, турли хилдаги техник операцияларни амалга оширишини таъминлаш, ишлаш ва дам олиш учун зарурий шароитларни яратишга хизмат қилади. Энергияни физик хусусиятларидан келиб чиқиб, бошқа товарлар каби омборларда ва махсус идишларда кўп миқдорда тўплаш ва сақлаб туришнинг имкони йўқ. Энергиянинг фойдали хусусиятлари ундан фойдаланиш, уни истеъмол қилиш жараёнида намоён бўлади. Фойдаланиш натижаси сифатида бажарилган иш ёки амалга оширилган технологик операцияларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Бироқ, бунда энергиянинг ўзи бирор-бир маҳсулот ёки бошқа шаклига айланмайди, балки йўқ бўлиб кетади. Энергиянинг мавжуд бўлганлиги ва ундан фойдаланилганлиги улчов асбобларининг кўрсаткичларида акс этади холос.

Таъкидлаш лозимки, ҳали тармоқда бўлган ва истеъмолчи томонидан фойдаланилмаган энергия тармоқ эгаси ва энергияни ишлаб чиқиш манбасининг эгасига тегишлидир. Энергия билан таъминловчи ташкилотнинг мулкдор сифатидаги ваколатларининг асосийсини энергияни тасарруф этиш ҳуқуқи ташкил этади. Бу ҳуқуқ энергияни сотиб олувчи (абонент) ларга сотиш (узатиш) ёхуд бошқа битимлар (масалан, қарз) тузиш орқали амалга оширилади. Шу билан бирга энергия билан таъминловчи ташкилот энергиянинг муайян миқдоридан ўзининг эҳтиёжларини кондиринишда фойдаланади. Ўзи қабул қилиб олаётган энергияга эгалик қилиш, фойдаланиш ва уни тасарруф этиш бўйича абонентнинг ваколатлари энергияни амалдаги қоидалар ва шартнома шартларига риоя қилган ҳолда,

ўзига тегишли ускуналар ишлашини таъминлаган ҳолда ўзининг хоҳишига кўра, турли технологик эҳтиёжлар: иситиш, иссиқ сув билан таъминлаш ва шу кабиларга йўналтириш имкониятига эгалигида намоён бўлади.

Таъкидлаш лозимки, жамият тараққиётининг ўтган асрларга нисбатан XIX-XX асрлар давомидаги жадал ривожланиши шундай даражага етиб келдики, бу даврда энергия таъминоти иқтисодиётни ривожлантиришнинг зарурий воситасига айланди, чунки бу даврга келиб, машина ва асбоб-ускуналар, уй-жойлар, қурилиш ва ишлаб чиқариш объектларининг барчаси энергияга муҳтож бўлиб қолди. Шундай шароитларда истеъмолчиларга энергия бериб туришни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солувчи энергия таъминоти шартномаси юзага келди¹⁵.

Энергия таъминоти билан боғлиқ муносабатлар Фуқаролик кодекси, Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 25 апрелдаги “Энергиядан оқилона фойдаланиш тўғрисида”ги Қонуни¹⁶, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2005 йил 27 январдаги 32-сонли Қарори билан тасдиқланган “Электр энергиясидан фойдаланиш” ва “Иссиқлик энергиясидан фойдаланиш” Қоидалари¹⁷ билан тартибга солинади.

Энергия таъминоти шартномаси тушунчаси ва ҳуқуқий белгилари. Энергия таъминоти шартномаси олди-сотди шартномаларининг бир тури бўлиб, фуқаролик ҳуқуқининг ўзига хос объектларидан бири бўлган энергия турларини истеъмолчиларга бевосита етказиб беришга қаратилади. Энергия таъминоти шартномасига мувофиқ энергия билан таъминловчи ташкилот туташтирилган тармоқ орқали абонентга (истеъмолчига) энергия бериб туриш мажбуриятини олади, абонент эса қабул қилинган энергия ҳақини тўлаш, шунингдек шартномада назарда тутилган энергия истеъмол қилиш тартибига риоя этиш, тасарруфидаги энергетика шохобчаларидан фойдаланиш хавфсизлигини ҳамда ўзи фойдаланадиган энергия истеъмол қилувчи асбоб ва ускуналарнинг созлигини таъминлаш мажбуриятини олади.

Энергия таъминоти шартномасининг муҳим хусусияти, олди-сотди шартномасининг бошқа турларидан фарқли равишда сотувчидан сотиб олувчига ўтадиган мол-мулк одатдаги етказиб бериш ёки топшириш усулида эмас, балки туташтирилган тармоқ орқали амалга оширилиши ҳисобланади. Масалан, газни баллонларда етказиб бериш анъанавий олди-сотди шартномасининг кўриниши ҳисобланса, газни қувурлар орқали етказиб

¹⁵ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик ҳуқуқи (II-қисм). –Т.: Адолат, 1999. 53-б.

¹⁶ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 й., 4-5-сон, 118-модда

¹⁷ "Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами", 2005 йил, 3-4-сон, 26-модда.

бериш энергия таъминоти шартномаси ҳисобланади. Чунки қувурлар туташтирилган тармоққа кириб абонент ва энергия билан таъминловчи ташкилотни бевосита боғлайди. Туташтирилган тармоқ деганда, энергия ишлаб чиқарувчи ва тарқатувчи корхоналар билан абонентни бевосита, тўғридан-тўғри боғлайдиган симлар, қувурлар ва шу каби бошқа воситалар тушунилади. Бунда етказиб берилаётган энергиянинг миқдори махсус ўлчов воситалари орқали аниқланади. Масалан, электр энергияси, газнинг миқдори махсус ҳисоблагичда аниқлаб борилади.

Энергия таъминоти шартномасининг қуйидаги ўзига хос хусусиятлари мавжуд:

- энергия таъминоти шартномасида ҳар доим мажбурий субъект сифатида энергия билан таъминловчи ташкилот иштирок этиши лозим;

- шартнома предмети ҳисобланган энергия турлари фуқаролик муомаласининг одатдаги ашёлар эмас, балки хавфли хоссаларга эга ашёлар ҳисобланади;

- агар олди-сотди шартномасида сотиб олувчи зиммасига «товарни қабул қилиб олиш» мажбурият юклатилса, энергия таъминоти шартномасида абонент «қабул қилинган энергия ҳақини тўлаш» мажбуриятини бажариши лозим бўлади. Бу эса мазкур шартномада абонентга товарни қабул қилиш мажбурияти, аниқроғи муайян миқдордаги энергияни қабул қилиш мажбурияти юклатилмаслигини англатади;

- олди-сотди шартномасининг бошқа турларидан фарқ қилиб, энергия таъминоти шартномасида сотиб олувчи (абонент)га ўзи сотиб олаётган товардан фойдаланишга, уни эксплуатация қилишга нисбатан қатъий талаблар белгиланган. Яъни абонент қабул қилинган энергиядан фойдаланишда энергия истеъмол қилиш тартибига риоя этиш, тасарруфидаги энергетика шохобчаларидан фойдаланиш хавфсизлигини ҳамда ўзи фойдаланадиган энергия истеъмол қилувчи асбоб ва ускуналарнинг созлигини таъминлаш мажбуриятини олади. ФКнинг 478-моддасига мувофиқ, қонун ҳужжатларида, шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса ёки у мажбурият моҳиятидан келиб чиқмаса, туташтирилган тармоқ орқали газ, нефть ва нефть маҳсулотлари, сув ва бошқа товарлар билан таъминлаш муносабатларига нисбатан энергия таъминоти шартномалари татбиқ этилади;

- шартнома предметида фойдаланишда абонентдан муайян билим ва кўникмага эга бўлиш талаб этилади. Зеро, бундай талаб энергия турлари ўзига хос қайта тикланмайдиган ва ишлаб чиқарилиши катта меҳнат ва сарф-

харажатни талаб этадиган моддий неъматлар жумласига кириши билан белгиланади;

Энергия таъминоти шартномаси ўзининг ҳуқуқий белгиларига кўра, икки томонлама (энергия билан таъминловчи ташкилотда ва абонентда ҳам муайян ҳуқуқ ва мажбуриятлар мавжуд), консенсуал¹⁸ (тарафлар томонидан ўзаро келишувга эришилгач шартнома тузилган ҳисобланади), ҳақ эвазига (қабул қилиб олинган энергия учун абонент ҳақ тўлаш мажбуриятини олади) тузиладиган шартнома ҳисобланади.

Энергия таъминоти шартномаси энергия билан таъминловчи ташкилот тармоқларига қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда уланган энергия қурилмаси, шунингдек энергия истеъмолини ҳисобга олиш ускуналари ва асбоблари мавжуд бўлган абонент билан тузилади.

Энергия таъминоти шартномасига мувофиқ энергиядан турмушда фойдаланадиган фуқаро абонент бўлган тақдирда, абонент тармоққа белгиланган тартибда амалда биринчи марта уланган пайтдан бошлаб у билан шартнома тузилган ҳисобланади.

Энергия таъминоти шартномасининг муддати тугагач, тарафлардан бири уни бекор қилиш ёки ўзгартириш ҳақида ариза бермаса, у шартномада назарда тутилган муддатга ва шартларда узайтирилган ҳисобланади. Шартнома янги муддатга узайтирилганида унинг шартлари тарафлар келишувига биноан ўзгартирилиши мумкин.

Агар тарафлардан бири шартноманинг амал қилиш муддати тугашидан олдин янги шартнома тузиш ҳақида таклиф киритса, тарафларнинг ўзаро муносабатлари янги шартнома тузилгунга қадар аввал тузилган шартнома билан тартибга солиб турилади.

2. Энергия таъминоти шартномаси тарафларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари

Энергия таъминоти шартномасида икки тараф: энергия билан таъминловчи ташкилот ва абонент иштирок этади. Энергия билан таъминловчи ташкилотлар жумласига, “Ўзбекэнерго” ДАК тизимидаги ва “Ўзбекнефтегаз”, “Ўзтрансгаз” Миллий холдинг компаниялари, “Ўзкоммунахизмат” давлат агентлигига қарашли корхоналар киради.

¹⁸ Энергиядан турмушда фойдаландиган фуқаро абонент бўлганда энергия таъминоти шартномаси реал шартномалар тоифасига киради. Зеро, ФКнинг 469-моддасида “энергиядан турмушда фойдаланадиган фуқаро абонент бўлган тақдирда, абонент тармоққа белгиланган тартибда амалда биринчи марта уланган пайтдан бошлаб у билан шартнома тузилган ҳисоблиши» назарда тутилган. Бу ҳолат эса реал шартномаларга хос хусусият ҳисобланади.

Абонентлар сифатида эса, шартномада фуқаролар, юридик шахслар ва давлат органлари иштирок этишлари мумкин. Ушбу шартнома олди-сотди шартномасидан фарқли равишда ўзига хос мажбурий шартлар олдиндан белгилаб қўйилиши билан, шартнома иштирокчиси ҳисобланган абонент шартноманинг заиф томони сифатида унг қўшимча шўзгартириш ҳуқуқига эга бўлмаслиги билан ажралиб туради. Зеро, энергия таъминоти шартномасида қандай шартлар ифодаланиши лозимлиги қонун ҳужжатларида қатъий белгилаб қўйилади. Масалан, “Электр энергиясидан фойдаланиш” Қоидаларига мувофиқ, абонент ва энергия таъминоти ташкилоти ўртасидаги шартномада қуйидагилар назарда тутилади:

- шартнома мавзуси;
- истеъмол қилишнинг белгиланган режимларига риоя қилишнинг ва электр энергияси сифати кўрсаткичларини келишишнинг мажбурийлиги;
- тармоқлар ва энергия ускуналарининг баланс бўйича мансублик чегаралари;
- электр энергияси учун ҳақ тўлаш бўйича истеъмолчиларнинг тариф гуруҳлари;
- истеъмолчининг тасарруфидаги тармоқлар ва энергия ускуналаридан, ҳисобга олиш приборларидан фойдаланишнинг хавфсизлигини ва уларнинг созлигини ҳамда энергия таъминотининг ишончлилигини таъминлаш;
- субабонентларни абонентнинг тармоғига улаш (истеъмолчининг номи, қуввати, ҳисобга олиш приборлари, тарифлар ва бошқа маълумотлар);
- алоҳида шартлар;
- аҳдлашувчи томонларнинг жавобгарлиги;
- низоларни ҳал этиш тартиби;
- томонларнинг реквизиитлари.

Энергия билан таъминловчи ташкилот энг асосий мажбурияти туташтирилган тармоқ орқали энергияни бериб туриш ҳисобланади. Шу билан бирга энергия билан таъминловчи ташкилот энергияни энергия таъминоти шартномасида назарда тутилган миқдорда ва тарафлар келишган энергия бериш тартибига амал қилган ҳолда бериш туриши лозим. Энергиянинг миқдори ўлчов асбоблари кўрсаткичлари билан аниқланади. энергияси “киловатт”да ҳисобланса, энергия таъминловч берган ва абонент қабул қилган газнинг миқдор “кубометр”да аниқланади.

Энергия билан таъминловчи ташкилот туташтирилган тармоқ орқали абонентга энергия таъминоти шартномасида назарда тутилган миқдорда ва тарафлар келишган энергия бериш тартибига амал қилган ҳолда энергия

бериши лозим. Энергия билан таъминловчи ташкилот берган ва абонент қабул қилган энергия миқдори ўлчов асбоблари кўрсаткичлари билан аниқланади.

Қонун ҳужжатларида энергия билан таъминловчи ташкилотнинг мажбуриятлари аниқ белгилаб қуйилган. Масалан “Иссиқлик энергиясидан фойдаланиш” Қоидаларига мувофиқ, иссиқлик таъминоти ташкилоти қуйидагиларга мажбур:

- шартномага мувофиқ истеъмолчига иссиқлик энергияси узлуксиз берилишини таъминлаш, иссиқлик манбаи коллекторларидан берилаётган иссиқлик манбалари параметрларининг (буғ ва иссиқ сув) шартномага мувофиқлигини таъминлаш, уларнинг:

- буғ бўйича (босим ва ҳарорат) - (Қ) 5 фоизга;

- иссиқлик берувчи қувурда сув ҳарорати бўйича - (Қ) 3 фоизга; сув босими бўйича:

- иссиқлик берувчи қувурда - (Қ) 5 фоизга;

- орқага қайтадиган қувурда - (Қ) 20 кПа четга чиқишига йўл қўймаслик;

- иссиқлик тўлиқ етказиб берилмаганлиги тўғрисида истеъмолчиларнинг ёзма аризаларини истеъмолчилардан ариза олинган кундан бошлаб 10 кун муддатда кўриб чиқиш;

- иссиқлик таъминоти ташкилотининг айби билан технологик мақсадлардаги тўлиқ етказиб берилмаган энергия қийматини қоплаш. Тўлиқ етказиб берилмаган энергия ҳажми истеъмолчининг вакили иштирокида иссиқлик таъминоти ташкилоти томонидан аниқланади ва далолатнома билан расмийлаштирилади.

Электр энергиясини етказиб берувчи энергия таъминоти ташкилоти эса қуйидагиларга мажбур:

- электр энергиясини электр тармоқларининг бўлиниш чегарасига шартномада кўрсатилган миқдорда етказиб бериш;

- электр энергияси сифат кўрсаткичларини электр тармоқларининг баланс бўйича мансублик чегарасида шартнома ва стандартлар билан белгиланган даражада сақлаб туриш;

- энергия таъминоти ташкилотининг электр тармоқларини режали таъмирланиши туфайли электр энергияси билан таъминлашдаги мумкин бўлган узилишлар тўғрисида камида 3 сутка олдин огоҳлантириш;

- электр энергияси беришнинг режадан ташқари тўхтатилиши сабабларини хабар қилиш;

- ҳисоб-китоб электр ҳисоблагичларини амалдаги давлат норматив ҳужжатлари талабларига мувофиқ алмаштириш муддатларини хабар қилиш;
- жорий этиладиган чеклашлар ҳақида чеклашнинг жорий этилиш ҳажми ва вақтини кўрсатган ҳолда ўз вақтида хабар қилиш;
- электр энергиясининг энергия таъминоти ташкилоти ва истеъмолчи ўртасида тузилган шартномага мувофиқ истеъмолчига узлуксиз етказиб берилишини таъминлаш;
- истеъмолчиларнинг электр энергиясининг тўлиқ берилмаганлиги ёки электр таъминотидаги бошқа қоида бузилишлари тўғрисидаги аризаларини истеъмолчидан ариза олинган кундан бошлаб 10 кундан кечикмай кўриб чиқиш ва ушбу қоидаларга мувофиқ муфассал жавоб юбориш.

Энергия таъминоти шартномасида абонентнинг ўзи қабул қиладиган энергиянинг шартномада белгиланган миқдорини энергия билан таъминловчи ташкилотнинг энергияни шартномада белгиланмаган миқдорда беришни таъминлаш билан боғлиқ харажатларини қоплаш шарти билан ўзгартириш ҳуқуқи назарда тутилиши мумкин.

Энергиядан турмушда фойдаланадиган фуқаро энергия таъминоти шартномасига мувофиқ абонент бўлган тақдирда у энергиядан ўзи учун зарур бўлган миқдорда фойдаланишга ҳақли.

Энергия билан таъминловчи ташкилот берадиган энергиянинг сифати стандартлаштириш бўйича қонун ҳужжатларида ёки энергия таъминоти шартномасида белгиланган талабларга жавоб бериши лозим.

Энергия таъминоти шартномасига мувофиқ, абонентга қуйидаги мажбуриятлар юклатилади:

1. Энергия билан таъминловчи ташкилот берган энергия ҳақини ўз вақтда тўлаш;
2. Шартномада назарда тутилган энергия истеъмол қилиш тартибига риоя этиш;
3. Тасарруфидаги энергетика шохобчаларидан фойдаланиш хавфсизлигини таъминлаш;
4. Ўзи фойдаланадиган энергия истеъмол қилувчи асбоб ва ускуналарнинг созлигини таъминлаш.

Абонент ишлатаётган энергетика тармоқлари, асбоб ва ускуналарнинг зарур техникавий ҳолати ва хавфсизлигини таъминлаши, энергия ишлатишнинг белгиланган тартибига амал қилиши, шунингдек авариялар, ёнғинлар, энергияни ўлчаш асбобларидаги носозликлар ва энергиядан фойдаланиш пайтида келиб чиқадиган бошқа бузилишлар

тўғрисида энергия билан таъминловчи ташкилотга дарҳол хабар бериши лозим.

Энергия таъминоти шартномасига мувофиқ энергиядан турмушда фойдаланадиган фуқаро абонент бўлган тақдирда, агар қонун ҳужжатларида бошқача тартиб белгиланган бўлмаса, энергетика тармоқлари, шунингдек энергия истеъмолини ҳисобга олиш асбобларининг зарур техник ҳолати ва хавфсизлигини таъминлаш мажбурияти энергия билан таъминловчи ташкилот зиммасига юклатилади.

Электр энергияси истеъмолчилари қуйидагиларга мажбур:

- электр энергияси ва истеъмол қилинадиган қувват учун шартномадаги миқдорнинг камида 30 фоизи миқдорида олдиндан ҳақ тўлаш ва истеъмол қилинган электр энергияси учун якуний ҳисоб-китобни ҳисоб-китоб ойи тугаганидан сўнг 30 кун мобайнида амалга ошириш;

- энергия таъминоти ташкилоти талабига кўра қуйидагиларни ҳисобга олиш ва хабар қилиш:

- ҳар суткалик, ҳар ойлик сарфлар ва истеъмол қилинадиган қувватнинг ҳақиқий миқдори;

- энергия тизимининг энг катта ва энг кичик юкламали даврларида реактив энергия ва қувватнинг ҳар суткалик сарфи;

- энергия тизимининг энг катта юкламаси вақтида ҳар 30 дақиқадаги актив энергия (қувват) сарфи.

Электр энергияси истеъмолчилари энергия таъминоти ташкилотидан қуйидагиларни талаб қилиш ҳуқуқига эга:

- электр энергиясини электр тармоқларининг бўлиниш чегарасига шартномада кўрсатилган миқдорда етказиб бериш;

- электр тармоқларининг баланс бўйича мансублик чегарасида электр энергиясининг сифат кўрсаткичларини шартнома ва стандартларда белгиланган қийматда сақлаш;

- энергия таъминоти ташкилотининг электр тармоқларининг режали таъмирланиши туфайли электр энергияси билан таъминлашдаги мумкин бўлган узилишлар тўғрисида огоҳлантириш;

- электр энергияси таъминоти ташкилоти билан келишган ҳолда электр энергияси истеъмолининг ойлик шартномавий миқдорини чораклик миқдор доирасида жорий йил мобайнида 2 марта (1 ва 2-ойларда - улар тугагунгача 10 кундан кечикмай) қайта тақсимлаш.

Энергетика тармоқлари, асбоб ва ускуналарнинг техник ҳолатига ва уларни ишлатишга қўйиладиган талаблар, шунингдек уларга риоя этилишини назорат қилиш тартиби қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

Агар қонун ҳужжатларида ёки энергия билан таъминлаш шартномасида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, энергия ҳақи абонент амалда қабул қилган энергия миқдори учун тўланади.

Абонент энергия билан таъминловчи ташкилотдан туташтирилган тармоқ орқали қабул қилиб олган энергияни бошқа шахс (қўшимча абонент)га фақат энергия билан таъминловчи ташкилот розилиги билан беришга ҳақли.

Агар қонун ҳужжатларида ёки энергия таъминоти шартномасида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, абонент томонидан энергияни қўшимча абонентга бериш шартномасига нисбатан энергия таъминоти шартномаси қоидалари қўлланади.

Агар қонун ҳужжатларида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, энергияни қўшимча абонентга бериш чоғида абонент энергия билан таъминловчи ташкилот олдида жавобгар бўлиб қолаверади.

Энергия таъминоти шартномаси бўйича мажбуриятлар бажарилмаган ёки лозим даражада бажарилмаган ҳолларда энергия билан таъминловчи ташкилот ёки абонент шу туфайли етказилган ҳақиқий зарарни қоплаши шарт.

Агар энергия беришдаги узилишлар қувват ва энергия етишмаслиги сабабли энергия билан таъминловчи ташкилот томонидан қонун ҳужжатлари асосида истеъморли тартибга солиш натижасида юз берган бўлса, энергия билан таъминловчи ташкилот айбдор бўлган тақдирдагина шартнома мажбуриятларини бажармагани ёки тегишли даражада бажармагани учун жавоб беради.

Энергия беришдаги узилишларга, энергия беришни тўхтатиш ёки чеклашга тарафлар келишувига мувофиқ йўл қўйилади, абонентга қаршли энергетика қурилмаларининг қониқарсиз аҳволи авария хавфини келтириб чиқариши мумкинлиги ёки фуқаролар ҳаёти ва хавфсизлигига таҳдид туғдираётгани давлат энергетика назорати органи томонидан тасдиқланган ҳоллар бундан мустасно. Энергия билан таъминловчи ташкилот абонентни энергия беришдаги узилишлар, энергия беришни тўхтатиш ёки чеклаш тўғрисида огоҳлантириши лозим.

Абонент билан келишмасдан ва уни огоҳлантирмасдан, бироқ унга дарҳол хабар берган ҳолда энергия беришни вақтинча узиб қўйиш, тўхтатиш

ёки чеклашга энергия билан таъминловчи ташкилот тизимида авариянинг олдини олиш ёки уни тугатиш учун кечиктириб бўлмайдиган чораларни кўриш зарур бўлган ҳолларда йўл қўйилади.

Энергия таъминоти шартномасига мувофиқ энергиядан турмушда фойдаланадиган фуқаро абонент бўлган тақдирда у энергия билан таъминловчи ташкилотга маълум қилиш ва фойдаланилган энергия ҳақини тўлиқ тўлаш шарти билан шартномани бир томонлама бекор қилиш ҳуқуқига эга.

Энергия таъминоти шартномасига мувофиқ энергиядан турмушда фойдаланадиган фуқаро абонент бўлган тақдирда абонент ўзи фойдаланган энергия ҳақини тўламагани туфайли энергия билан таъминловчи ташкилот шартномани бажаришдан бир томонлама бош тортиш ҳуқуқига эга, бунда у шартномани бажаришдан бош тортишдан камида бир ой олдин абонентни бу ҳақда огоҳлантириши лозим.

Энергия таъминоти шартномасига мувофиқ юридик шахс абонент бўлган ҳолларда энергия билан таъминловчи ташкилот абонент шартномани жиддий бузган тақдирда шартномани бажаришдан бир томонлама бош тортишга ҳақли, қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган ҳоллар бундан мустасно.

МУАММОЛИ САВОЛЛАР

1. Энергия таъминоти шартномасининг тушунчаси ва ҳуқуқий белгилари.
2. Энергия таъминоти шартномаси тарафлари.
3. Энергия таъминоти шартномасини тузиш.
4. Энергиянинг сифати ва миқдори тўғрисидаги шарт.
4. Энергия таъминоти шартномаси бўйича жавобгарлик.

7-§. КЎЧМАС МУЛКНИ СОТИШ, КОРХОНАНИ СОТИШ, АЙИРБОШЛАШ ШАРТНОМАСИ

1. Кўчмас мулкни сотиш шартномаси тушунчаси ва унинг турлари

Кўчмас мулкнинг олди-сотди шартномасига биноан сотувчи ер участкаси, бино, иншоот, квартира ёки бошқа кўчмас мулкни сотиб олувчига

мулк қилиб топширишни ўз зиммасига олади. Сотиб олувчи эса бунинг учун тегишли ҳақни тўлаши лозим. ФКнинг 83-моддасига асосан кўчмас мулк ер ости бойликлари, кўп йиллик дов-дарахтлар, шунингдек, бинолар ва иншоотлардан иборатдир. Кўчмас мулкнинг муҳим белгиларидан бири шундан иборатки, у ер билан мустаҳкам узвий боғлиқ. Бундай боғлиқлик табиий ҳолда вужудга келганми (масалан, булок, кон) ёки инсон меҳнати орқали вужудга келганми (масалан, бино, қудук, боғ ва шу кабилар) аҳамиятга эга эмас. Кўчмас мол-мулк ер билан узвий эканлигидан, унинг иккинчи бир белгиси келиб чиқади; бундай мол-мулкни бир жойдан иккинчи жойга кўчириш мумкин эмас ёки кўчириш жараёнида катта қийинчиликлар вужудга келади. Бундай қийинчиликлар, энг аввало, кўчмас мол-мулкни кўчирганда ўзининг табиий хусусиятларини йўқотиши, ундан тайинланиш мақсади бўйича фойдаланиб бўлмаслиги, шаклан ёки жисман ўзгаришларда намоён бўлади. Кўчмас мол-мулкнинг муҳим белгиси сифатида унинг алоҳида қийматга эга эканлиги ҳам адабиётларда кўрсатиб ўтилган. Масалан, баъзи мамлакатлар қонуни бўйича денгиз ва дарё кемалари, космик объектлар ҳам (масалан, ернинг суъбий йўлдошлари) кўчмас мол-мулк жумласига киритилган.

Кўчмас мол-мулкнинг қуйидаги турлари мавжуд:

- а) мол-мулк мажмуи сифатида корхона;
- б) тузаржой бинолари;
- в) ер ости қатламида, ер бағрида жойлашган объектлар (конлар, шахталар, ғорлар, ер ости суд хавзалари, тоннеллар);
- г) жойлашган жойидаги ер сатҳи билан узвий мустаҳкам боғлиқ объектлар (бинолар, боғлар, иншоотлар, ўрмонлар, қўллар, дарёлар, ариқлар);
- д) ер участкалари;
- е) гарчи ер билан боғлиқ бўлмаса-да, алоҳида қийматга эга эканлиги сабабли фуқаролик муомаласида кўчмас мол-мулкнинг ҳуқуқий режими жорий қилинган объектлар-денгиз ва ҳаво кемалари, фазо объектлари.

2. Кўчмас мол-мулк сотиш шартномасининг шакли

Маълумки, ФКнинг 84-моддасига асосан кўчмас мулкка эгалик қилиш ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқлар, бу ҳуқуқларнинг вужудга келиши, бошқа шахсларга ўтиши, чекланиши ва бекор бўлиши давлат рўйхатидан ўтказилиши керак. Кўчмас мол-мулкка бўлган мулк ҳуқуқи давлат рўйхатидан ўтказилганда мулкдорларга кўчмас мол-мулкка нисбатан

мулкдор эканлиги ҳақидаги ҳужжат бериш, шунингдек, кўчмас мулкдорини махсус давлат реестрида қайд қилиш орқали амалга оширилади. Кўчмас мол-мулкнинг сотувчиси, бинобарин, мулкдор сифатида тегишли ҳужжатга эга бўлиши, кўчмас мол-мулкнинг ўзи ва мулкдори давлат реестрида рўйхатдан ўтган бўлиши шарт. Акс ҳолда, у кўчмас мол-мулк олди-сотди шартномасида сотувчи сифатида қатнаша олмайди. ФКнинг 480-моддасига асосан, кўчмас мол-мулкни сотиш шартномаси тарафлар имзолаган ёзма шаклдаги битта ҳужжат тарзида тузилади. Бинобарин, бунда ҳужжатларни алмашиш йўли билан шартнома тузиш мумкин эмас. Кўчмас мол-мулкнинг олди-сотди шартномаси ёзма шаклдаги битта ҳужжат сифатида мавжуд бўлади. Юқоридаги талабга риоя қилмаслик шартноманинг ҳақиқий саналмаслигига сабаб бўлади. Қонун талаб қилган ҳолларда кўчмас мулкнинг олди-сотди шартномаси нотариал гувоҳлантирилмоғи лозим (Масалан, корхоналарнинг, тураржой биноларининг олди-сотди шартномасида ва ҳоказо). ФКнинг 481-моддасига асосан, кўчмас мулкни сотиш шартномасига биноан, кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқининг сотиб олувчига ўтганлиги давлат рўйхатидан ўтказилиши лозим. Шартноманинг давлат рўйхатидан ўтказилиши шартнома матнига ваколатли давлат идораси томонидан устхат ёзиш йўли билан амалга оширилади. Айни пайтда сотиб олувчи мулкдор сифатида кўчмас мулк давлат реестрида қайд этилди ва унга мулкдорлик ҳуқуқини тасдиқловчи ҳужжат берилади. Мулк ҳуқуқи бошқа шахсга ўтганлиги давлат рўйхатидан ўтказилганига қадар тарафларнинг кўчмас мол-мулкни сотиш шартномасининг бажарилиши уларнинг учинчи шахс билан муносабатларини ўзгартириш учун асос бўлмайди. Агар тарафлардан бири кўчмас мулкка бўлган мулк ҳуқуқи бошқа шахсга ўтганлигини давлат рўйхатидан ўтказишдан бўйин товласа, бошқа тарафларнинг талабига биноан суд мулк ҳуқуқи бошқа шахсга ўтганлигини давлат рўйхатидан ўтказиш тўғрисидаги қарор чиқаришга ҳақли. Мулк ҳуқуқи бошқа шахсга ўтганлигини давлат рўйхатидан ўтказишдан асоссиз равишда бош тортаётган тараф бошқа тарафнинг рўйхатдан ўтказиш кечикканлиги сабабли кўрган зарарини қоплаши шарт.

3. Кўчмас мулкни сотиш шартномасининг предмети ва баҳоси

Кўчмас мулкни сотиш шартномасида шартнома бўйича сотиб олувчига топширилиши лозим бўлган мулкни аниқ бериш имконини берадиган маълумотлар, шу жумадан, кўчмас мулк тегишли ер участкасида ёки бошқа

кўчмас мулкнинг таркибида қандай жойлаштирилганлигини белгилаш имконини берадиган маълумотлар кўрсатилган бўлиши шарт. Масалан: Ер кодексининг 18-моддасида белгиланган асослар бўйича хусусийлаштирилган ер участкаси сотилганда у жойлашган худуд ернинг тоифаси, умумий майдони ва чизма режаси, иншоотлар, нотураржой иморатлар сотилганда унинг манзилгоҳи, тайинланиш мақсади, майдони, неча қават эканлиги ҳақидаги маълумотлар кўрсатилган бўлиши лозим. Кўчмас мулк хусусий аломатлари билан белгиланадиган мол-мулк бўлганлиги сабабли, унинг айнан худди ана шу сифат белгилари шартномада аниқ-равшан белгиланган бўлиши керак. Бу ҳолат тарафлар ўртасида ҳар хил низолар вужудга келишининг олдини олади. Агар шартномада кўчмас мулк ҳақида юқоридаги маълумотлар бўлмаса, кўчмас мулк ҳақидаги шартни тарафлар ўзаро келишиб олмаган, шартнома эса тузилмаган ҳисобланади. Бинобарин, кўчмас мулк сотиш ҳақидаги шартноманинг муҳим шартларидан бири бўлиб, шартнома предмети ва хусусий аломатлари шартномада белгилаш қўйилган ҳисобланади. Кўчмас мулкни сотиш ҳақидаги шартномада яна шу мулкнинг баҳоси назарда тутилган бўлиши шарт (ФКнинг 485-моддаси). Шартномада тарафлар ёзма равишда келишган кўчмас мулкнинг баҳоси тўғрисида шарт бўлмаса уни сотиш тўғрисидаги шартнома бузилмаган ҳисобланади. Бинобарин, тарафлар кўчмас мулкнинг баҳоси ҳақида ўзиро келишувга эришган ва бу келишув ёзма шартномада ўз ифодасини топган бўлиши лозим. Агар шартномада баҳо ҳақидаги шарт мавжуд бўлмаса, ФКнинг 356-моддаси 4-қисмида назарда тутилган баҳони белгилаш қоидалари қўлланилмайди. Агар қонунда ёки кўчмас мулкни сотиш шартномасида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, ер участкасида жойлашган бино, иншоот ёки бошқа кўчмас мулкнинг шартномада белгиланган баҳоси ана шу кўчмас мулк билан бирга топширилаётган ер участкаси, тегишли қисмининг баҳосини ёки унга бўлган ҳуқуқни ўз ичига олади. Кўчмас мулкни сотиш шартномасида кўчмас мулкнинг баҳоси унинг майдон бирлиги (масалан, 1 кв.м.га 500 сўмдан) ёки бошқа кўрсаткичига (масалан, боғда жойлашган мевали дарахтлар сони) қараб белгиланган бўлса, бундай кўчмас мулк тўланиши лозим бўлган умумий баҳоси сотиб олувчига топширилган кўчмас мулкнинг амалдаги миқдорига асосланган ҳолда белгиланади. Бинобарин, бундай ҳолларда кўчмас мулкнинг умумий баҳоси белгиланган бўлиши шарт эмас. Масалан 20 кв.м. квартира сотилган бўлса, ҳар бир квадрат метр учун 10.000 сўмдан баҳо келишилган бўлса ва шартномада ўз ифодасини топган бўлса, квартиранинг баҳоси 200.000 сўм қилиб белгиланади.

4. Кўчмас мулк билан бирга сотиб олувчига ўтадиган бошқа ҳуқуқлар таркиби ва уни амалга ошириш ниятлари

Бино, иншоот ёки бошқа кўчмас мулкни сотиш шартномасига биноан, сотиб олувчига бундай кўчмас мулкка эгалик ҳуқуқини топшириш билан бир вақтда, ушбу кўчмас мулк жойлашган ва ундан фойдаланиши зарур бўлган ер участкасининг муайян қисмига бўлган ҳуқуқлар ҳам топширилади (ФКнинг 487-моддаси 1-қисми). Бундан нафақат кўчмас мулк жойлашган ер участкаси, балки ундан фойдаланиш учун зарур бўлган майдон, масалан, бинога олиб кирадиган йўлак ҳам назарда тутилади. Маълумки, Ер кодексининг 18-моддасида назарда тутилган ҳоллардан ташқари, ер олди-сотди қилинмайди. Ер давлат мулки бўлиб ҳисобланади ва фақат фойдаланиш учунгина берилиши мумкин, холос. Ер участкасига бўлган мулк ҳуқуқи билан ер устида жойлашган кўчмас мулкка нисбатан мулк ҳуқуқи фарқланади. Масалан, боғга нисбатан мулк ҳуқуқи маълум бир фуқарога тегишли бўлса, боғ жойлашган ерга нисбатан мулк ҳуқуқи давлатга тегишли бўлади. Боғнинг эгаси ер участкасидан фойдаланувчи бўлиб ҳисобланади. Бинобарин, боғ сотилган тақдирда, сотиб олувчига нисбатан мулк ҳуқуқи ва боғ жойлашган ер участкасига нисбатан фойдаланиш ҳуқуқи ўтади.

Сотувчи сотаётган кўчмас мулк жойлашган ер участкасининг мулкдори бўлган тақдирда сотиб олувчига ер участкасининг тегишли қисмига мулк ҳуқуқи ёки ижара ҳуқуқи ёхуд кўчмас мулкни сотиш шартномасида назарда тутилган бошқа ҳуқуқ ҳам берилади. Агар шартномада кўчмас мулкни сотиб олувчига топшириладиган тегишли ер участкасига бўлган ҳуқуқ белгиланган бўлмаса, сотиб олувчига ер участкасининг кўчмас мулк жойлашган ва кўчмас мулкдан фойдаланиш чун зарур бўлган муайян қисмига мулк ҳуқуқи ўтади.

Сотувчига мулк ҳуқуқи асосида қарашли бўлмаган ер участкасида жойлашган кўчмас мулкни агар бундай участкадан фойдаланишнинг қонун ёки шартномада белгиланган шартларига зид бўлмаса, ана шу участкаси мулкдорларнинг розилигисиз сотишга йўл қўйилади. Бундай кўчмас мулк сотилганида, сотиб олувчи кўчмас мулкни сотаётган шахс ер участкасининг тегишли қисмидан қандай шартларда фойдаланган бўлса, ўша шартларда фойдаланиш ҳуқуқини қўлга киритади.

ФКнинг 483-моддасида ер участкаси сотилганда, кўчмас мол-мулкка бўлган ҳуқуқ мазмуни белгилаб қўйилган. Ер кодексининг 18-моддасига асосан, юридик ва жисмоний шахсларнинг савдо, хизмат кўрсатиш объектларини хусусийлаштириб олганда улар жойлашган ер участкаларини

хам хусусийлаштириш имкониятлари белгилаб қўйилган. Бинобарин, бундай ҳолатда юридик ёки жисмоний шахсда нафақат кўчмас мол-мулкка нисбатан, балки ўша кўчмас мулк жойлашган ер участкасига нисбатан ҳам мулк ҳуқуқи вужудга келади. ФКнинг 483-моддасида мулкдор ушбу объектларга нисбатан ҳуқуқларни алоҳида-алоҳида ҳолда тасарруф этиш оқибатлари белгилаб қўйилган. Сотувчига қарашли бино, иншоот ёки бошқа кўчмас мулк жойлашган ер участкаси ана шу кўчмас мулкни сотиб олаётган шахсга мулк қилиб топширмаган ҳолда сотилса, ер участкасининг кўчмас мулкў жойлашган ва кўчмас мулкдан фойдаланиш учун зарур бўлган қисмидан сотувчининг фойдаланиш ҳуқуқи сотиш шартномасида белгиланган шартларда сақланиб қолади. Масалан, шахс Ер кодексининг 18-моддасини сотган ҳолда, ер участкаси устида жойлашган савдо ёки хизмат кўрсатиш объектига нисбатан мулк ҳуқуқини ўзида сақлаб қолган бўлса, ушбу объектлардан фойдаланиш шартлари ер участкасини сотиш ҳақидаги шартномада белгилаб қўйилган бўлиши керак. Агар участканинг тегишли қисмидан фойдаланиш шартлари уни сотиш шартномаси билан белгиланган бўлмаса, сотувчи ер участкасини кўчмас мулк жойлашган ва бу кўчмас мулкдан кўзланган мақсадларда фойдаланиш учун зарур бўлган қисмдан чекланган ҳолда фойдаланиш (сервитут) ҳуқуқини сақлаб қолади. Олди-сотди шартномасининг шаклига нисбатан битимларнинг шакли ҳақидаги қоидалар (ФКнинг 108-112-моддалари), шунингдек, шартноманинг шакли ҳақидаги қоидалар (ФКнинг 336-моддаси) қўлланилади. Бунда шартноманинг тури ва товарнинг ўзига хос хусусиятлари муҳим аҳамиятга эга. Олди-сотди шартномаси шаклини белгилашда, биринчидан, фуқаролик муомаласининг талаблари, иккинчидан эса, олди-сотди битимлари қонунийлигининг устидан назорат қилиш зарурати, бундай муносабатларда жамият манфаатлари ёхуд айрим шахслар манфаати ҳимоясини таъминлаш зарурати билан боғлиқ ҳолатлар белгиловчи омил бўлиб ҳисобланади. Масалан, нақд пул ҳисобига амалга ошириладиган чакана савдода тарафларга қулайлик туғдириш учун олди-сотди шартномасини махсус расмийлаштириш талаб этилмайди. Нақд пул бараварига тузиладиган ва тузилиш вақтининг ўзидаёқ ижро этиладиган олди-сотди шартномаси, умумий қоида бўйича суммасидан қатъи назар, оғзаки шаклда тузилиши мумкин. Бинобарин, савдо дўконларида, бозорларда тузиладиган олди-сотди шартномалари товарларнинг харидорларга дарҳол топширилгани ва шу ондаёқ ҳақ тўлангани сабабли оғзаки расмийлаштирилиши мумкин.

Агарда олди-сотди шартномасини амалга оширишда ҳақ тўлаш ва сотилган товарни топшириш бир вақтнинг ўзида, сотувчи ва харидор томонидан муқобил ижро этилмаса, масалан, товар ҳақини олдиндан тўлаш, насияга товар сотиш, товар ҳақини бўлиббўлиб тўлаш (ФКнинг 420-422-моддалари) ҳолларида шартнома ёзма равишда тузилиши мақсадга мувофиқ ёхуд бундай ҳолларда тегишли ҳаракатларнинг содир этилганлиги (масалан, пул олдиндан тўланганлиги, товар насияга сотилгани) факти чек, жетон, тилхат орқали гувоҳлантирилиши лозим. Бу эса келгусзда тарафлар ўртасида низолар келиб чиқишининг оддини олади ёхуд бундай низоларнинг адолатли ҳал этилишига хизмат қилади.

Кўчмас мол-мулк, шу жумладан, тураржойлар олди-сотдиси, автомобиллар, ов, ўқ отар қуроллари ва ш.к. предметлар олди-сотдиси устидан назорат ўрнатиш ижтимоий аҳамиятга эга. Шу сабабли ҳам бундай шартномалар ёзма тузилиши, нотариал гувоҳлантирилиши, махсус давлат рўйхатидан ўтказилиши талаб этилади. Бундай ҳолларда шартнома тегишли шаклда расмийлаштирилмаслига унинг ҳақиқий саналмаслиги ёки қонунда белгиланган бошқа оқибатлар келиб чиқишига сабаб бўлади. Бундай талаблар ташқи савдо битимларига нисбатан ҳам қўлланилади.

Олди-сотди шартномасида тарафлар сотувчи ва харидор ҳисобланади. Бунда тарафлар сифатида фуқаролар ва юридик шахслар қатнашиши мумкин. Айни вақтда муайян ҳолларда шартномада тараф сифатида давлат ҳам иштирок этиши мумкин. Давлат ўзининг таъсир этиш ҳуқуқ лаёқатига эга бўлганлиги учун тадбиркорлар ва сотиб олувчи истеъмолчилар билан тузиладиган олди-сотди шартномасида иштирок эта олмайди. Масалан, чакана олди-сотди, маҳсулот етказиб бериш, контрактация, энергия таъминоти шартномаларида ва ҳ.к. Олди-сотди шартномасида давлат иштирокининг яққол мисоли давлат эҳтиёжлари учун товарлар етказиб бериш шартномасидир¹⁹.

Олди-сотди шартномаси юқорида кўрсатилган субъектлар ўртасида, шунингдек, ўзаро тузилиши мумкин.

Шартномада тараф сифатида фуқаро қатнашганда у муомала лаёқатига эга бўлиши шарт. Бинобарин, вояга етган, яъни 18 ёшга тўлган ва қонунда белгиланган тартибда муомала лаёқати чекланмаган ҳар қандай шахс шартномада тараф сифатида иштирок эта олади. Айни вақтда, қонун муомала лаёқати чекланган ёки муомалага лаёқатсиз фуқароларнинг ҳам олди-сотди шартномасида тараф сифатида қатнашиш ҳолатларини назарда тутди.

¹⁹ Гражданское право. Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. -М.: Проспект, 1998. 12-б.

Масалан, олти ёшдан ўн тўрт ёшгача бўлган кичик ёшдаги болалар майда маиший битимлар тузишга, масалан, кичик суммада товарлар сотиш ёки сотиб олишга (музқаймоқ, чанқовбосди ичимликлар, қалам, дафтар, ҳаво шарлари ва ш. к.) ҳақли (ФКнинг 29-моддаси 2-қисми 1-банди). Ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган вояга етмаганлар ўз иш ҳақи, стипендияси ва бошқа даромадлари ҳисобига товарлар сотиб олиш ёхуд уларни сотишга ҳақли (ФКнинг 27-моддаси 2-қисми 1-банди).

ФКнинг 22-моддаси, 2-қисми ва 28-моддада белгиланган тартибда тўла муомала лаёқатига эга бўлган вояга етмаганлар ҳам олди-сотди шартномасида суммасидан қатъи назар, тўла ҳуқуқли тараф сифатида қатнаша оладилар. Спиртли ичимликлар ёхуд наркотик моддалар суиистеъмол қилганлиги сабабли муомала лаёқати чекланган шахслар ҳам мустақил равишда майда маиший битимлар туза оладилар (ФКнинг 31-моддаси). Бундай шахслар, шунингдек, ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган вояга етмаганлар йирик суммадаги олди-сотди шартномаларини фақат ҳомийси, ота-оналари ёки фарзандликка олувчилар розилиги билангина туза оладилар.

Ҳар хил ташкилий тузилмалар олди-сотди шартномасида тараф бўлишлари учун қуйидаги икки талабга жавоб беришлари шарт: биринчидан, бундай тузилмалар юридик шахс мақомига эга бўлишлари ва иккинчидан, улар тузаётган олди-сотди шартномаси уларнинг таъсис ҳужжатларига зид бўлмаслиги лозим.

Одатда шартномада сотувчи сифатида қатнашаётган шахсга сотилаётган ашё мулк ҳуқуқи асосида тегишли бўлади, бироқ айрим ҳолларда сотувчи сотилаётган товарнинг мулкдори бўлмаслиги ҳам мумкин. У ҳолда сотувчининг товарни сотишга бўлган ҳуқуқи қонун ёки шартнома асосида вужудга келган бўлиши лозим (масалан, давлат корхонаси томонидан унга хўжалик юритиш ҳуқуқи асосида бириктириб қўйилган товарни сотиши ёхуд воситачилик (комиссион) дўконларида товарларни сотиш).

қонунда бир неча субъектга умумий мулк ҳуқуқи асосида тегишли бўлган ашёларни сотишнинг алоҳида тартиби белгиланган. Мулкдорлардан бири ўз улушини бошқа шахсга сотган вақтда қолган шериклари сотилаётган улушни у сотиладиган нархда ва бошқа тенг шартларда имтиёзли сотиб олиш ҳуқуқига эга, ким ошди савдоси орқали сотиш ҳоллари бундан мустасно (ФКнинг 224-моддаси). Эр-хотинга биргаликдаги умумий мулк ҳуқуқи

асосида тегишли бўлган, никоҳ давомида орттирилган мол-мулк ҳам ҳар иккаласининг розилиги асосида сотилади.

Олди-сотди шартномаси бўйича эркин суратда бошқа шахсларга берилиши мумкин бўлган, фуқаролик муомаласидан ташқари чиқарилмаган ҳар қандай ашёлар товар бўлиши мумкин.

Фуқаролик муомаласидан чиқарилган объектлар олиш-сотиш предмети бўла олмайди. Сотилиши ҳамда сотиб олиниши мумкин бўлмаган корхоналар ва мол-мулк турлари ҳамда гуруҳларининг рўйхати Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1995 йил 31 августдаги 119–1-сонли қарорига 1-иловада кўрсатилган²⁰. Бунга давлат мутлақ мулк ҳуқуқи асосида тегишли бўлган объектлар, тарихиймаданий ва табиий мерос объектлари, ҳарбийтехникавий мол-мулк; ҳарбий қуроляроғлар, портловчи ва радиоактив моддалар, умумий фойдаланишдаги автомобиль йўллари, қабристон ва ш.к. объектлар киради. Айрим объектлар фуқаролик муомаласида чекланган ҳаракатда бўлади. Уларни махсус рухсат олиш асосида сотиб олиш ёки сотиш мумкин (масалан, кучли наркотик дорилар фақат махсус рецепт асосида, рўйхатда қайд этилиб сотилади).

Товар сифатидаги ашёлар хусусий аломатлар билан белгиланган ашёлар ёхуд жисмий аломатлари билан белгиланган ашёлар ёки кўчмас мол-мулк бўлиши мумкин.

Валюта қийматларини олиш-сотиш давлатнинг ваколатли қарорлари томонидан белгиланган тартибда амалга оширилади. Мамлакатимиз ички савдо муомаласида сотилган товарлар учун ҳақ чет эл валютасида эмас, балки умумий қоида тарзида сўмда амалга оширилади. Сотилган товар ҳақини чет эл валютасида тўлашга давлатнинг ваколатли идоралари томонидан белгиланган тартибда ва ҳоллардагина йўл қўйилади. қимматли қоғозларни олиш-сотиш, айрим турдаги олди-сотди (чакана олди-сотди, товарлар етказиб бериш, энергия таъминоти, корхонани сотиш, кўчмас мол-мулкларни сотиш) махсус белгиланган тартибда амалга оширилади.

Олди-сотди шартномаси, агар қонунда бошқача ҳол белгиланган бўлмаса ёки у товарнинг хусусиятидан келиб чиқмаса, шартномани тузиш пайтида сотувчида мавжуд бўлган товарни, шунингдек, келажакда сотувчи яратадиган ёки оладиган товарни олиш-сотиш ҳақида ҳам тузилиши мумкин.

Шартноманинг товар ҳақидаги шarti унинг асосий ва муҳим шarti ҳисобланади, бусиз шартнома мавжуд бўла олмайди. Агар шартнома

²⁰ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси 9 сон, 194-модда

товарнинг номи ва миққорини аниқлаш имконини берса, товар тўғрисидаги олди-сотди шартномасининг шarti келишилган ҳисобланади.

Олди-сотди шартномасида баҳо харидор томонидан сотиб олинаётган товар учун сотувчига тўланадиган маълум миққордаги пул суммасидир. Агарда харидор олинаётган товар эвазига сотувчига пул эмас, балки ашёни топширса, ёхуд маълум хизмат кўрсатишни, иш бажаришни ўз устига олса, ёхуд текин олиш назарда тутилган бўлса, у ҳолда олиш-сотиш ҳисобланмайди.

Олди-сотди шартномасида товарнинг баҳоси тарафларнинг келишуви билан белгиланади. қонунда назарда тутилган ҳолларда тегишли ваколатга эга бўлган давлат органлари белгилайдиган ёки тартибга соладиган баҳолар (тарифлар, расценкалар, ставкалар ва ҳ.к.) қўлланилади (ФКнинг 356-моддаси, 2-қисми). Масалан, айрим турдаги товарлар фақат бир ёки чекланган доирадаги бир неча корхоналар томонидан ишлаб чиқарилиши ва бу корхоналар ўзларининг бундай устун, монопол мавқеидан фойдаланиб, товарлар баҳосини белгилашда суиистеъмолликлар қилиши мумкин. Шу сабабли ҳам «Товар бозорида монополистик ҳолатни ва рақобатни чеклаш тўғрисида»ги қонун (1996 йил 27 декабрда қабул қилинган), «Табиий монополиялар тўғрисида»ги қонун (1997 йил 27 апрелда қабул қилинган) ва шу каби қонунларда товарлар нархи белгилаб қўйилиши мумкин, бироқ бозор муносабатлари тизимида кўпчилик товарларнинг баҳоси тарафлар томонидан ўзаро келишув асосида белгиланади.

Тўловни амалга ошириш учун зарур бўлган ҳаракатларни амалга ошириш харидор ҳисобидан амалга оширилади (ФКнинг 418-моддаси 1-қисми). Масалан, пулни почта орқали юбориш, сотувчининг банк ҳисоб рақамига ўпсазиш харажатлари ва ҳ.к.

Товарнинг баҳоси унинг оғирлигига қараб белгиланадиган бўлса, агар шартномада бошқача ҳолат белгиланмаган бўлса, у соф оғирлиги (нетто) бўйича аниқланиши лозим, бунда товарнинг идиш ёки ўров ҳолидаги оғирлиги (брутто) асос бўлиб ҳисобланмайди.

Агар олди-сотди шартномасида товарнинг баҳоси уни белгилайдиган кўрсаткичлар (таннарх, харажатлар ва ҳ.к.)га қараб ўзгартирилиши лозимлиги назарда тутилган бўлса, аммо шу билан бирга, баҳони қайта кўриб чиқиш усули белгиланган бўлмаса, баҳо ушбу кўрсаткичларнинг шартнома тузилган пайгдаги ва товарни топшириш пайтидаги ўзаро нисбатидан келиб чиққан ҳолда белгиланади. Масалан, олди-сотди шартномаси январь ойида тузилди, товар харидорга май ойида топширилди. Мана шу вақт оралиғида

товарнинг баҳоси 20 фоизга қимматлашди. Бинобарин, бундай ҳолда бирламчи баҳо ва охирги баҳо ўртасидаги нисбат ҳисобга олинмоғи лозим.

Сотувчи товарни топшириш мажбуриятини кечиктириб юборганида баҳо товарни шартнома бўйича топшириш лозим бўлган вақтдаги баҳо бўйича тўланади.

Шартнома тузилгандан кейин баҳони ўзгартиришга қонун ҳужжатлари, шартномада назарда тутилган ҳолатларда ва шартларда йўл қўйилади.

Баҳо ҳақида келишув шартноманинг муҳим шартидир. Бундай келишувга эришилмаганида шартнома тузилмаган ҳисобланади. Баҳо назарда тутилмаган ва шартнома шартлари бўйича белгиланиши мумкин бўлмаган ҳолларда баҳо худди товарлар учун тўланадиган нархлар бўйича белгиланади. Ушбу қоида ФКнинг 356-моддаси, 3-қисми мазмунидан келиб чиқади. Мазкур ҳолларда, гарчи шартномада баҳо ҳақида келишув мавжуд бўлмаса ҳам, тарафлар бундай келишувга эришгани ҳақидаги презумпция амал қилади.

Олди-сотди шартномасини ижро этиш муддати тарафларнинг ўз мажбуриятларини амалга ошириш вақти билан белгиланади. Бундай муддат қонун ҳужжатларида ёхуд тарафларнинг келишуви билан белгиланади.

5. Кўчмас мулкни топшириш тартиби ва сифати лозим

даражада бўлмаган кўчмас мулкни топшириш оқибатлари

ФКнинг 486-моддасида сотувчи томонидан сотиб олувчига кўчмас мулкни топшириш тартиби ва уни расмийлаштириш шартлари белгилаб қўйилган. Кўчмас мулкнинг сотувчи томонидан топширилиши ва сотиб олувчи томонидан қабул қилиниши тарафлар имзоладиган топшириш далолатномаси ёки топшириш тўғрисидаги бошқа ҳужжатга биноан амалга оширилади. Кўчмас мулкни топшириш сотувчи зиммасидаги мажбуриятдир. Сотиб олувчи зиммасига эса шартнома бўйича келишилган ҳақни тўлаш ва топширилган кўчмас мулкни қабул қилиб олиш мажбурияти юклатилган. Агар қонунда ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, сотувчининг кўчмас мулкни сотиб олувчига мажбурияти бу мулк сотиб олувчига топширилганидан ва топшириш тўғрисидаги тегишли ҳужжатни тарафлар имзолаган кейин бажарилган ҳисобланади. Тарафлардан бирининг кўчмас мулкни шартномада назарда тутилган шартларда топшириш тўғрисидаги ҳужжатни имзолашдан бўйин товлаши тегишли равишда сотувчининг мулкни топшириш мажбуриятини бажаришдан, сотиб олувчининг эса мулкни қабул қилиб олиш мажбуриятини бажаришдан бош

тортиши ҳисобланади. Қайси тараф ўз мажбуриятларини бажаришдан бош тортса, қонунда ва шартномада белгиланган асослар бўйича жавобгарликка тортилади. Сотиб олувчининг кўчмас мулкни сотиш шартномасининг шартларига мос бўлмаган кўчмас мулкни қабул қилиб олиши ҳатто бундай мос келмаслик хусусида кўчмас мулкни топшириш тўғрисидаги ҳужжатда писанда қилиб қўйилган бўлса ҳам сотувчининг шартномани тегишли даражада бажарилмаганлиги учун жавобгарликдан озод қилиш учун асос бўла олмайди. Сотувчи томонидан сотиб олувчига тегишли даражада сифатли бўлмаган кўчмас мулкни топшириш оқибатлари ФКнинг 485-моддасида белгилаб қўйилган. Бундай ҳолларда сотиб олувчи қуйидаги ҳуқуқларга эгадир: кўчмас мулк баҳосини ундаги камчиликларга мутаносиб равишда камайтиришга; кўчмас мулкдаги камчиликларнинг сотувчи томонидан бартараф этилишини талаб қилишга; агарда ўз томонидан ёки учинчи шахслар томонидан кўчмас мулкнинг камчиликлари бартараф этилган бўлса, бунинг учун қилинган харажатларнинг сотувчи томонидан қопланиши талаб қилишга; кўрилган зарар ўрнини қоплаган ҳолда кўчмас мулкни сотиш шартномасининг бекор қилинишини талаб қилиш ҳуқуқига эга. Юқоридаги муқобил ҳуқуқлардан қайси бирини амалга ошириш сотиб олувчи томонидан белгиланади.

6. Уй-жой биноларини сотишнинг хусусиятлари

Фуқароларнинг доимий яшашга мўлжалланган, белгиланган санитария, ёнғинга қарши, техник талабларга жавоб берадиган бинолар уй-жой деб эътироф этилади. Уй-жой кўчмас мулк ҳисобланади. ФКнинг 488-моддасида уй-жой биноларини сотишнинг ўзига хос хусусиятлари белгилаб қўйилган. Биринчидан, сотувчи сотиб олгандан кейин қонунга мувофиқ, уй-жой биносидан фойланиш ҳуқуқини ўзида сақлаб қоладиган шахслар яшаб турган уй, квартира, уйнинг ёки квартиранинг бир қисмини сотиш шартномасининг муҳим шarti бу шахсларнинг рўйхатини сотилаётган уй-жой биносидан фойдаланиш ҳуқуқлари кўрсатилган ҳолда тузишдан иборатдир. Агар сотувчи сотиб олувчидан бундай шахслар мавжудлигини яширса, шартнома ушбу тураржойдан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган шахсларнинг даъвосига кўра, суд томонидан ҳақиқий эмас деб топилади.

Шунингдек, квартира, уйнинг ёки квартиранинг бир қисмини сотиш шартномаси нотариал тартибда тасдиқланиши ва давлат рўйхатидан ўтказилиши лозим. Бинобарин, уй-жой биноларини сотиш ҳақидаги

шартноманинг оғзаки ёки оддий шакл билан расмийлаштирилгани
шартноманинг ўй-ўзидан ҳақиқий саналмаслигига сабаб бўлади.

МУАММОЛИ САВОЛЛАР

1. Кўчмас мулкни сотиш шартномаси тушунчаси ва ҳуқуқий белгилари.
2. Шартнома шакли ва расмийлаштириш тартиби.
3. Кўчмас мулкни топшириш.
4. Тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари
5. Уй-жойларни сотишнинг хусусиятлари.
6. Тарафларнинг шартнома бўйича жавобгарлиги.

8-§. КОРХОНАНИ СОТИШ ШАРТНОМАСИ

Кўчмас мулкни сотиш шартномасининг алоҳида турларидан бири – корхонани сотиш шартномасидир. Корхонани сотиш шартномаси предметининг ўзига хослиги билан кўчмас мулкни сотиш шартномасининг бошқа турларидан фарқ қилади ва шу муносабат билан ФКда алоҳида шартнома сифатида белгиланган.

Айрим ҳуқуқшунос олимлар (И.В.Елисеев, А.У.Тўраев) нинг фикрича, фуқаролик ҳуқуқи объекти сифатида корхона ўзига хос хусусиятларга эга бўлган алоҳида мол-мулк тури ҳисобланади. Биринчидан, корхона тадбиркорлик фаолиятини олиб боришга хизмат қилувчи мулк; иккинчидан, корхона хусусий ёки жамоа тадбиркорлигининг ташкилий-ҳуқуқий шакли, унинг моддий негизи бўлиб ҳисобланади; учинчидан, корхона истеъмол қилинмайдиган мураккаб ашё, турли хил предметлар жамламаси бўлибгина ҳисобланмасдан, ягона мулкый комплекс ҳамдир ва ниҳоят, тўртинчидан, корхона кўчмас мулкдир²¹.

Ушбу фикрларга қўшимча қилиб, корхона хусусий аломатлари билан белгиланадиган мураккаб ашё ҳисобланишини ҳам айтиб ўтиш лозим. Корхонанинг объект сифатидаги бу хусусияти уни муқобилига алмаштириб бўлмаслигини англатади.

ФКнинг 489-моддасига кўра, корхонани сотиш шартномасига мувофиқ, сотувчи сотиб олувчига бутун корхонани мулкый мажмуа сифатида топшириш мажбуриятини олади, сотувчи бошқа шахсларга беришга ҳақли бўлмаган ҳуқуқ ва мажбуриятлар бундан мустасно.

²¹ Гражданское право. Ч.2./Под.ред.А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. -М.: Проспект. 1997. 103-б.; Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик ҳуқуқи. 2-қисм./Ҳ.Раҳмонкулов, И.Зокировларнинг умум. таҳр. остида. -Т.: Адолат. 1999. 65-б.

Корхонани сотиш шартномаси консенсуал, икки томонлама ва ҳақ бараварига тузиладиган шартнома ҳисобланади.

Маълумки, корхона бир вақтнинг ўзида фуқаролик ҳуқуқининг объекти ва субъекти (унитар корхона, хусусий корхона) ҳисобланади. Шу муносабат билан объект сифатида корхонани сотиш шартномасининг ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Бу хусусиятлар шартнома субъектлари, шакли, предмети ва мазмуни билан характерланади.

Корхонани сотиш шартномасининг субъектлари сифатида фуқаролик ҳуқуқининг барча субъектлари иштирок этишлари мумкин. Давлат ва унинг органлари, юридик шахслар ва фуқаролар корхонани сотиш шартномасида сотувчи ва сотиб оловчи сифатида қатнашадилар.

Давлатга қарашли корхоналар сотилганда сотувчи сифатида шу корхона тегишли бўлган давлат юридик шахслари иштирок этадилар. Одатда, корхонани сотиш шартномасининг субъектлари сифатида тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган фуқаролар ва тижоратчи юридик шахслар эътироф этилса-да, корхонани сотиш шартномасини тартибга солувчи қонун ҳужжатларида шартнома субъектларига нисбатан бундай чеклашлар белгиланмаган. Бу ҳолат эса, исталган фуқаронинг ёки тижоратчи бўлмаган юридик шахснинг корхонани сотиш шартномасининг субъекти бўла олиши мумкинлигини англатади. Корхонани сотиб олган фуқаро тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш учун рухсатномага эга бўлмасдан ҳам корхонага нисбатан мулк ҳуқуқининг соҳиби бўлишга ҳақли. Бу ҳолатда корхонанининг тадбиркорлик фаолиятини шундай рухсатномага эга бўлган мулкдорнинг вакили амалга ошириши ёки мулкдор корхонани ижарага бериш орқали бу фаолиятини олиб бориши мумкин.

Корхонани сотиш шартномаси кўчмас мулкни сотиш шартномаси каби тарафлар имзолаган ёзма шаклдаги битта ҳужжат тарзида тузилади. Кўчмас мулкни сотишдан фарқ қилиб, корхонани сотиш шартномасининг шакли ва уни расмийлаштиришга нисбатан ФК қуйидаги қўшимча талабларни белгилайди:

1. Корхона мол-мулки, ҳуқуқ ва мажбуриятларининг ҳақиқий ҳолатини ифодаладиган ҳужжатларни шартномага илова қилиш. Бу талаб корхонанинг ҳуқуқ субъектчилиги билан боғлиқ бўлиб, унинг учинчи шахс олдидаги мажбуриятлари ва мулкий талабларини аниқлашга ва келажақда тарафлар ўртасида низо вужудга келмаслигига хизмат қилади. Шартномага илова қилинадиган ҳужжатлар жумласига: инвентаризация далолатномаси, бухгалтерия баланси, мустақил аудиторнинг корхона таркиби ва унинг

қиймати тўғрисидаги хулосаси, кредиторлар ва улар қўяётган талаблар хусусияти, миқдори ва муддатлари кўрсатилган қарзлар рўйхати киради.

2. Шартноманинг нотариал гувоҳлантирилиши. Баъзи ҳолларда корхонани сотиш шартномаси нотариал гувоҳлантирилиш талаб қилинмайди. ФКнинг 490-моддасига мувофиқ, ваколатли давлат органининг қарорига биноан танлов (тендер) асосида тузиладиган корхонани сотиш шартномаси нотариал гувоҳлантирилиши шарт эмас. Айни вақтда қонуннинг 110-моддаси 2-қисми 2-бандига кўра, тарафлардан бирининг талаби билан ушбу шартнома нотариал тасдиқланиши шартлигини ҳам айтиб ўтиш лозим.

Кўчмас мулкни сотиш шартномаси каби корхонани сотиш шартномаси давлат рўйхатидан ўтказилади. Корхона ҳуқуқ субъекти ҳисобланганлиги муносабати билан уни сотиш шартномаси адлия органларида рўйхатга олинади.

Юқоридаги талабларга амал қилмасдан тузилган корхонани сотиш шартномаси ҳақиқий эмас деб топилади. Бундай шартнома ўз-ўзидан ҳақиқий бўлмаган битим ҳисобланади, уни бажаришга йўл қўйилмайди ва бир тарафни битимни бажариши уни ҳақиқий деб ҳисобланишига олиб келмайди. Шунингдек, тарафлардан бирининг корхонани сотиш шартномасининг давлат рўйхатидан бош тортиши, иккинчи тарафнинг суд тартибида шартномани рўйхатдан ўтказдиришига олиб келмайди.

Корхонани сотиш шартномасининг предмети шартноманинг асосий шарти ҳисобланади. ФКда корхонани сотиш шартномасига нисбатан қатъий талаблар қўйилган. Биринчи навбатда, ушбу шартноманинг предмети мулкый мажмуа ҳисобланган корхона ҳисобланади. Иккинчидан эса, фирма номи, товар белгилари, хизмат кўрсатиш белгилари ва сотувчини ҳамда унинг маҳсулотини, у бажарадиган иш ёки кўрсатадиган хизматларни шахсийлаштирадиган бошқа воситалардан фойдаланиш ҳуқуқлари шартнома предмети ташкил этади.

ФКнинг 85-моддасига мувофиқ, бутун корхона мулкый комплекс сифатида кўчмас мулк ҳисобланади. Мулкый комплекс бўлган корхона таркибига унинг фаолияти учун мўлжалланган ҳамма мулк турлари, шу жумладан ер участкалари, бинолар, иншоотлар, ускуна, инвентар, хом ашё, маҳсулот, талаб қилиш ҳуқуқи, қарзлар, шунингдек корхонани, унинг маҳсулоти, ишлари ва хизматларини акс эттирувчи хусусий аломатларга (фирма номи, товар белгилари, хизмат кўрсатиш белгилари) бўлган ҳуқуқлар ва бошқа мутлақ ҳуқуқлар, агар қонун ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, киради.

Мулкий мажмуа сифатида корхонанинг таркибига кирувчи мол-мулкларнинг рўйхати аниқланиши лозим. Сотиладиган корхона таркиби ва унинг қиймати корхонани сотиш шартномасида инвентаризациялашнинг белгиланган қоидаларига мувофиқ ўтказиладиган корхонани тўлиқ инвентаризациялаш асосида аниқланади.

Умумий қоидага кўра, корхонанинг предмети моддий ва номоддий неъматлардан ташкил топади. Корхона предмети ҳисобланган моддий неъматларга корхонанинг биноси, турли хилдаги ишлаб чиқариш воситаларини киритиш мумкин. Номоддий неъматларга эса, корхонанинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, мутлақ ҳуқуқ объектлари (патент, фирма номи, товар белгиси, хизмат кўрсатиш белгиси ва ҳ.к.) киради.

Сотилаётган корхонанинг мажбуриятлари хусусида сотувчи ўз кредиторларини, корхона сотиб олувчиларга топширилгунга қадар унинг сотилиши ҳақида ёзма равишда хабардор қилиши лозим.

Қарзнинг бошқа шахсга ўтказилишига розилигини сотувчига ёзма равишда билдирмаган кредитор корхона сотилиши тўғрисида билдириш хати олган кундан бошлаб уч ой мобайнида ё мажбуриятни бажаришни тўхтатишни ёки муддатидан олдин бажаришни ва сотувчи томонидан зарар қопланишини, ё бўлмаса корхонани сотиш шартномасини бутунлай ёхуд унинг тегишли қисмини ҳақиқий эмас деб топишни талаб қилиш ҳуқуқига эга.

Корхонанинг сотилиши тўғрисида ушбу модданинг биринчи қисмида назарда тутилган тартибда хабардор қилинмаган кредитор сотувчи корхонани сотиб олувчига топширгани тўғрисида хабар топган ёки хабар топиши лозим бўлган кундан бошлаб бир йил мобайнида ушбу модданинг иккинчи қисмида назарда тутилган талабларни қондириш ҳақида даъво кўзгатиши мумкин.

Корхона сотиб олувчига топширилганидан сўнг сотувчи ва сотиб олувчи топширилган корхона таркибига киритилган, сотиб олувчига кредиторнинг розилигисиз ўтказилган қарзлар бўйича солидар жавобгар бўладилар.

Фирма номи, товар белгилари, хизмат кўрсатиш белгилари ва сотувчини ҳамда унинг маҳсулотини, у бажарадиган иш ёки кўрсатадиган хизматларни шахсийлаштирадиган бошқа воситалардан фойдаланиш ҳуқуқлари, агар корхонани сотиш шартномасида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, сотиб олувчига ўтади.

Сотувчининг тегишли фаолият билан шуғулланиши учун берилган махсус рухсатнома (лицензия) асосида олган ҳуқуқлари, агар қонун ҳужжатларида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, корхонани сотиб олувчига берилмайди. Чунки, бундай лицензиялар маъмурий ҳуқуқий характерга эга бўлиб, фақатгина муайян шахс номига берилади ва бошқа шахсга тўғридан-тўғри ўтказишга йўл қўйилмайди.

Агар, сотувчи шартнома бўйича топшириладиган корхона таркибига махсус рухсатнома (лицензия) га эга бўлмагани туфайли сотиб олувчи бажара олмайдиган мажбуриятларни киритса, у кредиторлар олдидаги тегишли мажбуриятлардан озод қилинмайди. Бундай мажбуриятларни бажармаганлик учун сотувчи ва сотиб олувчи кредиторлар олдида солидар жавобгар бўладилар.

Корхонани сотиш шартномасининг баҳоси, ФКнинг 491-моддаси кўзда тутилган ҳужжатлар асосида аниқланади. Бундай ҳужжатларни тузиш учун қилинган харажатлар тарфларнинг келишувига кўра қопланади ва унинг қиймати шартнома баҳосига киритилмайди. Корхонани сотиш шартномаси тарафларнинг эрки асосида тузиладиган шартнома бўлганлиги сабабли, баҳо тарафларнинг эрк-иродаларига мувофиқ белгиланади.

Корхонани сотиш шартномасининг муддатини белгилаш ҳам тарафларнинг эркига мувофиқ аниқланади. Қонун ҳужжатларида корхонани сотиш шартномасининг муддати тўғрисида кўрсатмалар берилмаган.

Корхонани сотиш шартномасига мувофиқ, сотувчининг асосий мажбурияти корхонани ва унга нисбатан мулк ҳуқуқини учинчи шахслар ҳуқуқларидан озод ҳолда топширишдан иборат. Бунда корхона яхлит ҳолда топширилиши лозим²². Ушбу мажбуриятни бажариш учун сотиб олувчи бир қанча ҳаракатларни амалга ошириши зарур. Биринчи навбатда сотувчи корхонани сотишга тайёрлаши, шартномага илова қилинадиган ҳужжатларни ва сотиб олувчига ўтадиган ҳуқуқ ва мажбуриятлар рўйхатини тузиши лозим.

ФКнинг 493-моддасига кўра, сотувчининг корхонани сотиб олувчига топшириши топшириш далолатномасига мувофиқ амалга оширилади, унда корхонанинг таркиби ва кредиторлар корхона сотилиши тўғрисида хабардор қилинганлиги, шунингдек топширилган мол-мулкда аниқланган камчиликлар ҳақида маълумотлар ва йўқолганлиги туфайли топшириш мажбуриятлари вужудга келиши мумкин бўлмайдиган мол-мулкнинг рўйхати кўрсатилади.

Корхонани топширишга тайёрлаш, шу жумладан, топшириш далолатномасини тузиш ва имзолашга тақдим этиш, агар шартномада

²² Раҳмонқулов Ҳ.Р. Олди-сотди шартномаси. -Т.: Адолат. 2000. 139-б.

бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, сотувчининг мажбурияти ҳисобланади ва унинг ҳисобидан амалга оширилади.

Иккала тараф топшириш далолатномасини имзолаган кундан бошлаб корхона сотиб олувчига топширилган ҳисобланади. Шу пайтдан бошлаб корхона таркибида топширилган мол-мулкнинг тасодифан нобуд бўлиши ёки тасодифан бузилиши хавфи сотиб олувчига ўтади.

Корхонага мулк ҳуқуқи бу ҳуқуқ давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан бошлаб сотиб олувчига ўтади.

Сотиб олувчининг корхонага мулк ҳуқуқини рўйхатдан ўтказиш, башарти корхонани сотиш шартномасида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, корхона сотиб олувчига топширилганидан сўнг бевосита амалга оширилади.

Корхонани сотиш шартномасида корхона ҳақи тўлангунча ёки бошқа ҳолатлар юз бергунча сотувчининг сотиб олувчига топширилган корхонага мулк ҳуқуқи сақланиб қолиши назарда тутилган ҳолларда сотиб олувчи мулк ҳуқуқи ўзига ўтгунча топширилган корхона таркибига кирадиган мол-мулкни мулкӣ мажмуа сифатида корхона фаолиятини таъминлаш учун зарур даражада тасарруф қилишга, шунингдек ҳуқуқлардан фойдаланишга ҳақли бўлади.

Топшириш далолатномаси бўйича сотувчи томонидан таркиби, шу жумладан, топширилган мол-мулкнинг сифати, корхонани сотиш шартномасида назарда тутилган талабга мувофиқ бўлмаган корхонанинг топширилиши ва сотиб олувчининг қабул қилиши оқибатлари, агар шартномадан бошқача тартиб келиб чиқмаса ва у ушбу модданинг иккинчи, учинчи ва тўртинчи қисмларида назарда тутилган бўлмаса, ФКнинг 393-395, 399, 402, 408, 412-моддаларида назарда тутилган қоидалар асосида аниқланади.

Корхонани топшириш далолатномасига мувофиқ, корхона топширилган ва қабул қилинган бўлиб, унда корхонанинг аниқланган камчиликлари ва йўқотилган мол-мулки тўғрисидаги маълумотлар кўрсатилган тақдирда, агар корхонани сотиш шартномасида бундай ҳолларда бошқа талабларни қўйиш ҳуқуқи назарда тутилган бўлмаса, сотиб олувчи корхонанинг харид нархини тегишинча камайтиришни талаб қилиш ҳуқуқига эга.

Сотиб олувчига корхона таркибида сотувчининг корхонани сотиш шартномасида ёки топшириш далолатномасида кўрсатилмаган қарзлари (мажбуриятлари) ҳам топширилган тақдирда, агар сотиб олувчи шартнома

тузиш ва корхонани топшириш вақтида бундай қарз (мажбурият) лар борлигини билганини сотувчи исботламаса, сотиб оловчи харид нархини камайитишни талаб қилиш ҳуқуқига эга.

Сотувчи корхона таркибида топширилган мол-мулкдаги камчиликлар тўғрисида ёки топширилиши лозим бўлган айрим турдаги мол-мулкнинг бу таркибда йўқлиги тўғрисида сотиб оловчидан билдириш хати олган ҳолларда тегишли даражада сифатли бўлмаган мол-мулкни дарҳол алмаштириши ёки сотиб оловчига етишмаётган мол-мулкни бериши мумкин.

Агар корхонанинг сотувчи жавобгар бўлган камчиликлар туфайли корхонани сотиш шартномасида айтиб ўтилган мақсадлар учун яроқсизлиги ва бу камчиликлар ФКга, қонун ҳужжатлари ёки шартномага мувофиқ белгиланган шартларда, тартиб ва муддатларда сотувчи томонидан бартараф қилинмаганлиги ёки бундай камчиликларни бартараф қилиб бўлмаслиги аниқланган бўлса, сотиб оловчи корхонани сотиш шартномасини бекор қилиш ёки ўзгартиришни ва тарафлар шартномага мувофиқ бажарганларини қайтаришни суд тартибида талаб қилиш ҳуқуқига эга.

МУАММОЛИ САВОЛЛАР

1. Корхонани сотиш шартномасининг тушунчаси ва ўзига хос хусусиятлари.
2. Шартноманинг шакли ва расмийлаштириш тартиби.
3. Корхонани топшириш.
4. Шартнома тарафларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари
5. Корхонани камчиликлар билан топшириш оқибатлари.

30-БОБ. АЙИРБОШЛАШ ШАРТНОМАСИ

1. Айирбошлаш шартномаси тушунчаси, ҳуқуқий белгилари ва предмети

Айирбошлаш товар ва пул муносабатларига асосланган бозор иқтисодиётида ҳам муайян аҳамиятга эга. Шу боисдан у амалдаги фуқаролик қонун ҳужжатларида ўзининг ҳуқуқий асосларини топган. Айирбошлаш бартер деб ҳам юритилади.

Айирбошлаш деб шундай шартномага айтиладики, унга кўра шартномада қатнашувчи ҳар бир тараф бошқа тарафга бир товарни бошқа товарга алмаштириш йўли билан мулк қилиб топшириш мажбуриятини олади (ФКнинг 497-моддаси). Унинг моҳияти шундаки, шартнома предмети бўлган бирон-бир товар иккинчи тарафга, одатдагидек, мазкур товар қийматини умумий эквивалент бўлган ёки унга деярли тенг келадиган бошқа бир товарга айирбошланади. Демак, мазкур ҳуқуқий муносабат одатдаги шартномалар, айтайлик, олди-сотди, маҳсулот етказиб бериш каби шартномаларга ўхшаб, тарафларга бу орқали келиши мумкин бўлган муайян пул суммаларига талаб-эҳтиёжлардан келиб чиқмай, балки бевосита мазкур шартноманинг предмети бўлган товарга бўлган эҳтиёжлардан келиб чиқади. Бироқ бу шартнома кўп ҳолларда субъектлар ўртасида ҳисоб-китоблар йўлга қўйилмаган ёки ўзаро ишонч бўлмаган инфляция шароитида кенг қўлланиладиган шартномалардан бири бўлиб қолмоқда. Ривожланган бозор тизимида у ахён-аҳёнда қўлланилади.

Шартноманинг яна бир хусусияти шундаки, шартноманинг мазмунидан бошқача ҳол англашилмаса, айирбошланаётган товарлар тенг қийматли деб тахмин қилинади. Айни пайтда товарни топшириш ва уни қабул қилиш харажатларини, ҳар бир ҳолда тегишли мажбуриятларни бажарадиган тараф амалга оширади. Шубҳасиз, бошқа шартномаларда бўлгани сингари айирбошлашда ҳам унинг предмети ҳисобланган товарнинг баҳоси муайян аҳамиятга эга. Баъзан амалиётда айирбошлаш предметининг қиймати бир хил бўлмайди. Бундай ҳолларда баҳоси айирбошлашга тақдим қилинаётган товар баҳосидан паст бўлган товарни тошпираётган тараф, агар шартномада ҳақ тўлашнинг бошқача тартиби назарда тутилмаган бўлса, товар ёки товарни тасарруф қилиш ҳужжатлари тогаирилгандан сўнг кечиктирмасдан баҳолардаги фарқни тўлаши лозим бўлади. ФКнинг 242-моддасига кўра, агар қонун, шартнома ёки мажбуриятнинг моҳиятидан бошқача ҳол

англашилмаса, қарздор ҳисобланган тараф бундай мажбуриятни кредитор талаб қилган кундан бошлаб етти кунлик муддат ичида бажариши шарт.

Айрим ҳолларда товарлар ўртасидаги юқорида тилга олинган фарк доимо конкрет белгиланавермайди. Фуқаролик қонунчилигининг мазмунидан англашилишича, бундай ҳолларда шартномани бажарганлик учун худди шунга ўхшаш вазиятларда одатда шундай товарлар, ишлар ёки хизматлар учун олинадиган баҳолар – ҳақ тўланиши керак. Айнан бундай ҳолларда иш муомаласи одатлари, яъни одат ҳуқуқи нормалари қўлланилади (ФКнинг 6-моддаси тартибида).

Айирбошлаш шартномаси қуйидаги ҳуқуқий белгилари билан характерлидир:

биринчидан, айирбошлаш консенсуал шартнома ҳисобланади, яъни унга кўра тарафларнинг ҳуқуқ ва бурчлари шартнома қонун талаблари доирасида расмийлаштирилган пайтда вужудга келади;

иккинчидан, айирбошлаш ҳақ эвазига тузиладиган шартномадир, яъни шартнома бўйича тарафлар зиммасига муқобил ижро мажбуриятларини бажариш юкланган, яъни товарларни ўзаро айирбошлаш, шунингдек товарлар қиймати тенг бўлмаганда – қиймат ўртасидаги фарқни пул шаклида тўлаш;

учинчидан, айирбошлаш икки томонлама шартномалар туркумига киради. “Шартнома иштирокчиларининг ҳар бири бир вақтнинг ўзида ҳам сотувчи, ҳам сотиб оловчи ҳисобланадилар”²³. Демак, бунга кўра ҳар икки тараф ҳам ҳуқуққа, ҳам бурчга эга бўлади. Бу шартноманинг моҳиятан, янада аниқроғи, тарафлар ўртасидаги ўзаро ҳуқуқдорлик ва бурчдорликнинг нисбатидан келиб чиқади;

тўртинчидан, шартноманинг яна бир белгиларидан бири – айирбошланадиган мулкнинг эгасидаги унга нисбатан бўлган мулк ҳуқуқи (эгаллаш, фойдаланиш, тасарруф этиш) иккинчи тарафга ўтади ва аксинча. Шартноманинг муҳим жиҳатларидан бири айирбошланадиган товарларга бўлган мулк ҳуқуқининг иккинчи тарафга қачондан бошлаб ўта бошлашидир. Одатда, қонунда ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, айирбошланадиган товарларга мулк ҳуқуқи айирбошлаш шартномасига мувофиқ, сотиб оловчи ҳисобланадиган тарафларга иккала тараф тегишли товарларни топшириш мажбуриятини бажаргандан сўнг бир вақтда ўтади (ФК, 500-модда). Айирбошлаш шартномасининг предмети муайян моддий

²³ Сайфуллаев Ф. Ўзбекистон ССРнинг гражданлик ҳуқуқи. –Т.: Ўзбекистон. 1988. 18-б, Рўзиназаров Ш. Олди-сотди шартномалари.//Хўжалик ва ҳуқуқ. 1997. №7. -37 б.

кийматга эга бўлган ҳамда иктисодий муносабатнинг предмети бўла оладиган, айти пайтда кишиларнинг у ёки бу эҳтиёжларини қондира оладиган нарсалар, яъни ашёлар бўла олади. Ашёлар ишлаб чиқариш воситалари ва истеъмол буюмлари кўринишида, кўчар ва кўчмас мулк шаклларида бўлиши мумкин. Бироқ, бу ерда муҳими, ашёларнинг фуқаролик муомаласида бўлши масаласидир. ФКнинг 82-моддасига кўра, фуқаролик ҳуқуқларининг объектлари эркин суратда бошқа шахсларга берилиши ёки универсал ҳуқуқий ворислик (мерос қилиб олиш, юридик шахсни қайта ташкил этиш) тартибида ёхуд бошқа усул билан, агар улар муомаладан чиқарилмаган ёки уларнинг муомалада бўлиши чеклаб қўйилмаган бўлса, бир шахсдан иккинчи шахсга ўтиши мумкин.

Айирбошлаш шартномасининг предмети бўлиши учун ашёлар мулк ҳуқуқи асосида мулкдорларнинг ҳақиқий эгалигида, фойдаланувида ва тасарруфида бўлмоғи ҳам керак (ФКнинг 164, 207-моддалари тартибида). Масалан, фуқаро М. 1997 йил 1 сентябрда фуқаро Н. билан айирбошлаш шартномасини тузди. Шартномага мувофиқ, Н. ҳовлисини М. ҳовлисининг 1/3 қисмига алмашди. М. нинг қизи А. 1997 йил 1 декабрда судга мурожаат қилиб, уйнинг ярми ўзига тегишли эканлигини ва унинг розилигисиз отаси ҳовлининг бир қисмини алмаштирганлигини кўрсатиб, мазкур шартномани бекор қилишни сўради. У ўз талабини асослаш учун уйнинг бир қисми онасидан мерос бўлиб, ҳали отаси билан бўлиб олмаганлиги сабабли, уйни алмаштириш натижасида эгалик ҳуқуқининг бузилганлигини кўрсатади. Албатта, бундай ҳолларда суд фуқаро А. нинг талабини қондириши лозим.

Ёки қуйидаги мисолни кўрайлик. Фуқаро К. эгасиз турар жойга ҳалол, ошкора ва узлуксиз эгалик қилган. Ва у 1998 йил 1 апрель куни бу уйни фуқаро Д.га қарашли автомобиль билан айирбошлаш тўғрисида шартнома тузишган. Аниқланишича, К. бу уйга 1986 йил 1 январдан 1998 йил 1 апрель кунигача, яъни 12 йил давомида эгалик қилган. ФКнинг 187-моддаси талабларига кўра, бу муддат 15 йилни ташкил этиши лозим эди. Демак, фуқаро К.да ҳали бу уй-жойга нисбатан мулк ҳуқуқи вужудга келмаган, бинобарин, у мазкур объект юзасидан шартномада тараф сифатида иштирок эта олмайди.

2. Шартномада қатнашувчи тарафлар, уларнинг ҳуқуқ ва бурчлари

Юқорида айтилганидек, шартномада қатнашувчи тарафларнинг ҳар, бири бир вақтнинг ўзида ҳам сотувчи, ҳам сотиб олувчи ҳисобланадилар. Бу

билан айирбошлаш олди-сотди шартномасига ўхшаб кетса-да, бироқ ундан фарқ қилади. “Фарқи шундаки, бунда бир мулк иккинчисига пулсиз алмаштирилади”²⁴. Айни пайтда айирбошлаш олди-сотдига ўхшашлиги туфайли, унга нисбатан баҳо ва харажатлар ҳақидаги қоидалардан ташқари, олди-сотдини тартибга солувчи барча қоидалар қўлланаверади.

Шартномада сотувчи ва олувчи бўлиб фуқаролик ҳуқуқининг барча субъектлари, шу жумладан, жисмоний шахслар, юридик шахслар, давлат тузилмалари иштирок этишлари мумкин.

Бозор муносабатлари шароитида баъзи ҳолларда товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар билан истеъмолчилар ўртасида фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларини вужудга келтирувчи асослардан бири сифатида айирбошлаш (бартер) шартномаси қўлланади. Бартер инглизча “barter” сўзидан олинган бўлиб, бевосита товар алмашуви маъносини билдиради²⁵. У, айниқса, бозор тизимига ўтиш даврида ўзаро ҳисоб-китоблар яхши йўлга қўйилмаган давр учун бирмунча характерлидир. Валюта беқарор бўлган ҳозирги замон халқаро савдосида янада кенг тарқалмоқда. Бартер битими вақтида пул тўловларининг йўқлиги товар етказиб бериш баҳоларини ва уларни пул формасида ҳисобга олишни истисно қилмайди. Бартер битими тушунчаси айирбошлаш шартномаси туфайли вужудга келувчи мажбуриятлар мазмунини тўла қамраб ололмайди, унга тўла жавоб беролмайди, деган фикрга қўшилиб бўлмайди. Бир қатор олимларнинг хусусан, Ш. Рўзиназаровнинг тадқиқотларида бартер ҳақида салмоқли фикр юритилади. Назаримизда, бартер тушунчаси айирбошлаш шартномасини ўзида акс эттира олади.

Юқорида кўрсатилганидек, шартномада тарафлар сифатида жисмоний ва юридик шахслар қатаашиши мумкин.

Юридик шахсларнинг бу борадаги фаолиятлари Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1993 йил 9 июлдаги ПФ-616-сонли “Бартер асосида амалга ошириладиган экспорт-импорт операциялари бўйича тартиб бузилишлари ва суиистеъмолликларга чек қўйиш тўғрисида”ги Фармони билан мустаҳкамланган. Унга кўра, келишиб олинган миқдордаги бир товарни бошқа бир товарга ўзаро ҳисоб-китобларни валютада амалга оширмасдан алмаштаришни назарда тутувчи шартнома бартер шартномаси ҳисобланади. Шартномада ўзаро етказиб бериладиган товарларнинг миқдори ва қиймати ёхуд томонлар эквивалентлик асосида етказиб бериш

²⁴ Аҳоли учун юридик маълумотнома. 4-серия, Мас.мух. Аъзамхўжаев А.А., Иноятов А.-Т.: Адолат. 1995. -9 б.

²⁵ Қисқача сиёсий луғат. –Т.: Ўзбекистон. 1983. -32 б.

мажбуриятини олган товарларнинг суммаси олдиндан келишиб қўйилади²⁶. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1995 йил 11 апрелдаги ПФ-1096-сонли “Экспорт-импорт операцияларини тартибга келтириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги, 2003 йил 15 январдаги ПФ-3194-сонли “Ўзбекистон Республикаси Президентининг баъзи фармонларига ўзгартиришлар киритиш тўғрисида”ги, 2005 йил 20 сентябрдаги ПФ-3661-сонли “Ўзбекистон Республикаси Президентининг баъзи фармонларига ўзгартишлар киритиш тўғрисида”ги Фармонларига кўра, 616-сонли Фармонга айрим жузъий ўзгартишлар киритилди²⁷.

Юқорида таъкидданганидек, шартномада қатнашувчи тарафлар бир пайтнинг ўзида ҳам сотувчи, ҳам сотиб олувчи сифатида қатнашади. Шунинг учун ҳам шартномада қатнашувчи тарафлар деярли бир хил ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўладилар.

Айирбошлаш шартномаси бўйича тарафлар:

биринчидан, айирбошланаётган товарни ўз вақтида, келишилган тартибда қабул қилиб олиш;

иккинчидан, қабул қилинган товар эвазига айирбошланиши лозим бўлган товарни ўз вақтида топшириш;

учинчидан, топширилаётган товарларнинг сифати, ассортименти, яхши бўлишини таъминлаш каби мажбуриятларга эгадирлар.

Тарафлар, айти пайтда, қуйидаги ҳуқуқларга эгадирлар:

биринчидан, шартнома мажбуриятларини муқобил равишда бажарган тарафлар иккинчи тарафдан товарнинг топширилишини талаб қилишга ҳақли;

иккинчидан, шартнома шартлари қўпол равишда бузилган бўлса, хусусан, сифатсиз товар айирбошланган, товарни топшириш муддати узрсиз узоқ муддатга кечиктирилган ҳолларда бир тараф шартномани бекор қилишга ҳақли;

учинчидан, айирбошлаш шартномаси шартлари иккала тараф томонидан тўлиқ бажарилган бўлса, ҳар иккисида ҳам товарларга нисбатан мулк ҳуқуқи вужудга келади.

²⁶ Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг қарорлари тўплами, 1993 йил, 10-сон.

²⁷ Қаранг: //Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2003 йил, 1-2-сон, 3-модда; 2005 йил, 37-38-сон, 282-модда.

3. Шартноманинг шакли, муддати.

Шартнома бўйича тарафларнинг жавобгарлиги

Айирбошлаш шартномаси, одатда, фуқаролар ўртасида тузилганда ва шартнома предметининг баҳоси Республикада ўрнатилган энг кам ойлик иш ҳақининг ўн бараваригача бўлган ҳолларда оғзаки шаклда тузилиши мумкин. Шунингдек, ёзма шаклда тузилган шартномани бажаришга қаратилган битимлар, агар қонун ҳужжатлари ва шартномага зид бўлмаса, тарафларнинг келишувига мувофиқ оғзаки тузилиши мумкин (ФК, 106-модда, 3-банд). Қолган ҳолларда, яъни юридик шахсларнинг ўзаро ва фуқаролар билан тузган ушбу туркумдаги битимлари, фуқаролар ўртасидаги белгиланган энг кам ойлик иш ҳақининг ўн бараваридан ортиқ суммадаги битимлари ёзма шаклда тузилади. Баъзи ҳолларда шартноманинг предмети ер участкалари ва бошқа кўчмас мол-мулклар бўлганда, бундай битимлар нотариал тасдиқланиши ва давлат рўйхатидан ўтказилиши талаб қилинади (ФК, 110-111-моддалари тартибида). Шунингдек, ФКнинг 497-моддасининг 2001 йил 7 декабрдаги таҳририга кўра, қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда давлат рўйхатидан ўтказилиши лозим бўлган автотранспорт воситаларини айирбошлаш шартномаси нотариал тасдиқланган бўлиши кераклиги белгиланади.

Шубҳасиз, шартнома шаклига доир юқоридаги талабларга риоя қилмаслик бир қанча ҳуқуқий оқибатларни келтириб чиқаради (ФК, 109, 112-моддалари).

Айирбошлаш шартномасининг муддати бевосита тарафларнинг келишуви билан белгиланади.

Шартнома бўйича жавобгарлик олди-сотди шартномасидаги жавобгарликка жуда ўхшаб кетади. Умумий ҳолда ФКнинг 393-моддасига кўра, сотувчи товарни сотиб олувчига учинчи шахсларнинг ҳар қандай ҳуқуқлардан озод ҳолда топшириши шарт, деб белгилаб қўйилган. Қонунда агар топширилган товарни сотиб олувчидан учинчи шахслар олиб қўядиган бўлса, сотувчи тарафнинг бевосита жавобгарлиги белгилаб қўйилган. Яъни, “ФКнинг 501-моддасига кўра, айирбошлаш шартномаси бўйича олган товарини учинчи шахслар олиб қўйган тараф, ФКнинг 395-моддасида назарда тутилган асослар мавжуд бўлса, бошқа тарафдан айирбошлаш асосида олинган товарни қайтаришни ёки зарарни қоплашни талаб қилишга ҳақли. Кўриниб турибдики, айирбошланаётган товарни учинчи шахслар ҳуқуқидан озод қилмасдан айирбошлаш кейинчалик бундай ҳаракатни

амалга оширган тарафнинг жавобгарлигини келтириб чиқарар экан. Бирок шунинг эса тутиш керакки, сотиб олувчи учинчи шахснинг ҳуқуқлари бўлган товарни қабул қилишга розилик берган ҳоллар бундан мустаснодир.

Шартнома бўйича айирбошланаётган товарларнинг миқдори, ас-сортименти, унинг сифати, товарнинг бутлиги муҳим унсур ҳисобланиб, уларни шартномада келишилганидек бажармаслик ёки лозим даражада бажармаслик тегишинча тарафларнинг жавобгарлигини келтириб чиқаради.

Хусусан, товарни топширувчи шартнома шартларини бузиб, товарни қабул қилиб олувчига шартномада белгиланган миқдордан кам товар топширган бўлса, товарни қабул қилиб олувчи агар шартномада бошқача тартиб назарда тугалмаган бўлса, товарнинг етишмаётган миқдорини топширишни талаб қилишга ё топширилган товардан ва унинг ҳақини тўлашдан бош тортишга, борди-ю унинг эвазига келишилган товар топширилган бўлса, олдин топшириб қўйилган товарни қайтариб беришни талаб қилишга ҳақли. Умуман, айирбошлаш шартномаси бўйича кўп ҳолларда олди-сотдига доир қоидалар қўлланилгани боис, бу ҳақдаги нормалар батафсилроқ олди-сотдига бағишланган бобда келтирилди.

Шунинг айтиш керакки, қонунда белгиланганидан ташқари, тўғридан-тўғри шартнома бўйича айирбошлаш натижасида ҳам жавобгарликнинг бошқа турлари назарда тутиши мумкин. Айирбошлаш шартномаси бўйича жавобгарлик фақат бир томонда эмас, ҳар икки томонда ҳам юзага келиши мумкин.

МУАММОЛИ САВОЛЛАР

1. Айирбошлаш шартномасининг тушунчаси ва ҳуқуқий белгилари.
2. Айирбошлаш шартномаси томонларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари.
3. Шартнома шартларини лозим даражада ва умуман бажармаганлиги учун тарафларнинг жавобгарлиги.

ИЖОДИЙ ТОПШИРИҚЛАР

1. Бозор муносабатлари шароитида олди-сотди шартномаси ва унинг мазмуни.
2. Халқаро олди-сотди муносабатларини ҳуқуқий тартибга солиш асослари
3. Олди-сотди шартномаси шартларини бузганлик учун жавобгарлик

4. Чакана олди-сотди шартномаси тарафларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари

5. Истеъмолчи ҳуқуқларини ҳимоя қилиш

6. Чакана олди-сотди шартномасида товарни сотиш шакллари

7. Маҳсулот етказиб бериш шартномасининг тушунчаси ва мазмуни

8. Маҳсулот етказиб бериш шартномаси шартларини бузганлик учун жавобгарлик

9. Давлат эҳтиёжлари учун товар етказиб бериш тўғрисидаги шартнома тарафларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари

10. Контрактация шартномасининг тушунаси ва аҳамияти

11. Контрактация шартномасининг шакли ва тузиш тартиби

12. Контрактация шартномасининг мазмуни

13. Контрактация шартномасида жавобгарлик

14. Энергия таъминоти шартномасининг тушунчаси ва аҳамияти

15. Энергия таъминоти шартномасининг мазмуни

16. Энергия таъминоти шартномаси шартларини бузганлик учун жавобгарлик

17. Кўчмас мулкни сотиш шартномасининг тушунчаси, шакли ва мазмуни

18. Кўчмас мулкни сотиш шартномасида шартнома предмети ва баҳосини аниқлаш

19. Уй-жойни олди-сотди қилиш шартномаси

20. Корхонани сотиш шартномасининг шакли ва расмийлаштириш тартиби

21. Корхонани сотиш шартномаси тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари

31-БОБ. ҲАДЯ ШАРТНОМАСИ. ХАЙР-ЭҲСОН

1. Ҳадя шартномаси тушунчаси, ҳуқуқий белгилари ва предмети

Ҳадя деб шундай шартномага айтиладики, унга кўра бир тараф (ҳадя қилувчи) бошқа тараф (ҳадя олувчи) га ашёни текинга мулк қилиб беради ёки бериш мажбуриятини олади ёхуд унга ўзига ёки учинчи шахсга нисбатан мулк ҳуқуқи (талабини) беради ё бериш мажбуриятини олади ёхуд уни ўзи ёки учинчи шахс олдидаги мулкӣ мажбуриятдан озод қилади ёйинки озод қилиш мажбуриятини олади (ФКнинг 502-моддаси). Унинг моҳияти шундаки, бунда мулк текин топширилади, яъни ҳадя қилувчининг тасарруфида бўлган ашё ҳадя олувчига мол-мулк қилиб ўтказилади.

Бозор муносабатлари тобора чуқурлашиб боргани сари шартномаларнинг мазмуни, доираси, кўлами ҳам кенгайиб бормоқда. Чунончи, 1963 йилги фуқаролик қонунчилигида ҳадя шартномаси деганда, бир тараф (ҳадя қилувчи) мулкни иккинчи тарафнинг (ҳадя олувчининг) эғалигига текинга топшириши²⁸ нормаланган эди. Амалдаги ФКда эса, бу ҳолат сезиларли такомиллаштирилди. Бунинг натижасида юқоридаги ҳадя предмети доираси кенгайтирилиб, у ўз ичига қуйидагиларни олиши мумкин бўлди:

биринчидан, бир тараф бошқа тарафга текинга мол-мулк қилиб бериладиган ашёларни;

иккинчидан, бир тараф (ҳадя қилувчи) бошқа тараф (ҳадя олувчи) га ўзига ёки учинчи шахсга нисбатан мулк ҳуқуқи (талаби)ни берадиган ё бериш мажбуриятини олган ҳолларда мулкӣ ҳуқуқни;

учинчидан, бир тараф (ҳадя қилувчи) бошқа тараф (ҳадя олувчи) ни ўзи ёки учинчи шахс олдидаги мулкӣ мажбуриятдан озод қиладиган ёхуд озод қилиш мажбуриятини олган ҳолларда ҳам мулкӣ ҳуқуқни.

Кўриниб турибдики, ҳар бир ҳолатда ҳам мустақил икки тушунча қўлланилган ашёни топширади ёки топшириш мажбуриятини олади, мулкӣ мажбуриятдан озод қилади ёки озод қилиш мажбуриятини олади. Бу мазкур шартномагагина хос бўлган хусусиятдир.

Шартнома реал бўлса-да, айна пайтда ҳадя қилувчи ҳадя олувчига келгусида ҳадя қилиш мажбуриятини олади. Аммо ҳамма ҳолларда ҳам ҳадя шартномаси вужудга келавермайди. Айтайлик, ашё ёки ҳуқуқ муқобил берилганида ё бўлмаса, муқобил мажбурият мавжуд бўлганида шартнома

²⁸ Ўзбекистон Республикасининг Гражданлик кодекси. –Т.: Адолат. 1993. -79 б.

ҳада деб тан олинмайди (ФК, 502-модда, 2-қисми). Бундай шартномаларга ФКнинг 250-моддаси, 124-модданинг иккинчи қисми қоидалари қўлланилади.

Шунингдек, юқоридаги учта ҳолатга тўртинчи мустақил ҳолатни ҳам киритиш мумкин. Яъни, бирон-бир шахсга ашёни ёки мулк ҳуқуқини текинга бериш ёки бирон-бир шахсни мажбуриятдан озод этишни ваъда қилиш (ҳада этишни ваъда қилиш), агар ваъда тегишли шаклда берилган бўлса ва келажакда аниқ шахсга ашё ёки мулк ҳуқуқини текинга бериш ёки уни мулк ҳуқуқини мажбуриятдан озод қилиш мақсади аниқ кўриниб турган бўлса, ҳада шартномаси деб тан олинади (ФК, 502-модда, 3-қисми).

Ҳада бир томонлама, реал, текинга тузиладиган шартнома ҳисобланади.

Шубҳасиз, ҳада бир томонлама битим бўлиб, тарафларнинг ўзаро келишувига асосланади. У ҳада олувчининг таклиф қилинган мулк ҳуқуқини қабул қилишга розилик беришида ифодаланади, айнан шу белгиси билан ҳада қарз шартномасидан фарқ қилади.

Фуқаролик қонунчилигида ҳада ҳада олувчига ҳада қилувчининг вафотидан кейин топширилишини назарда тутувчи шартнома тан олинмайди. Бундай ҳадага нисбатан васиятнома тўғрисидаги қоидалар қўлланилади. Ҳада ҳаданинг васиятномадан фарқи шундаки, мулк ҳада қилувчининг тирикчилигида топширилади, бу унинг мулки камайишига олиб келади, васиятнома эса инсоннинг ҳаётлигида унинг мулк ҳуқуқларида акс этмайди. Васиятнома бекор қилиниши, ўзгартирилиши мумкин, ҳада эса қоида тариқасида ортга қайтмайди. Ҳада шартнома дейиш мумкин, васиятнома эса одатда, бир томонлама битим бўлиб кўрилади.

Ҳада шартномасининг предмети фуқаролик муомаласидаги объектлар: ашёлар, мулк ҳуқуқлар, кўчар ва кўчмас мол-мулклар бўлиши мумкин.

Баъзи ҳолларда шартнома ҳада қилувчининг ўзи ёки учинчи шахс олдидаги мулк ҳуқуқини мажбуриятдан озод қилиш ёки озод қилиш мажбуриятини олиш орқали амалга оширилади. Бундай ҳолда шартноманинг тузилиш вақти мулк ҳуқуқининг ўтиш даври билан мос келмаслиги мумкин. Бунда мажбурият ҳуқуқий муносабатлари вужудга келади, унинг мазмунида ҳада қилувчининг ўз мулкини камайитиш ҳисобидан ҳада олувчини бойитиш ётади. Шартномада ҳада предмети аниқ кўрсатилган бўлиши керак. Номалум ашёни ҳада қилишга йўл қўйилмайди, бинобарин, улар ҳеч қандай ҳуқуқий аҳамиятга эга эмас. Ҳада олувчини қарздан озод қилиш ҳақида қилинган ваъдада ҳам ушбу қарз суммасини аниқ кўрсатиш лозим бўлади.

Ҳада шартномасининг шакли унинг мазмунидан келиб чиқади. Умумий ҳолда ҳада қилиш, яъни ҳадағи ҳада олувчига топшириш оғзаки тарзда амалга оширилиши мумкин. Кўпинча, ҳадағи топшириш, уни тақдим қилиш рамзий топшириш (масалан, янги квартирани ёки автомобиль калитини топшириш) ёки мулкӣ ҳуқуқни гувоҳлантирувчи бирон-бир ҳужжатни тақдим этиш йўли билан амалга оширилади.

Кўчар мулклар бўйича қуйидаги ҳолларда ҳада шартномаси ёзма шаклда тузилади:

ҳада қилувчи юридик шахс бўлганида;

фуқаролар ўртасида энг кам иш ҳақининг ўн бараваридан ортиқ суммага шартнома тузилаётганида;

шартнома бўйича келажакда ҳада қилиш ваъда қилинган ҳолларда.

Кўчмас мулкни ҳада қилиш шартномаси нотариал тасдиқланиши ва давлат рўйхатидан ўтказилиши лозим.

Шунингдек, ФКнинг 504-моддасининг 2001 йил 7 декабрдаги таҳририда қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда давлат рўйхатидан ўтказилиши лозим бўлган автотототранспорт воситаларини ҳада қилиш шартномаси нотариал тасдиқланган бўлиши кераклиги белгиланди.

Ҳада шартномаси одатдаги шартномалардан баъзи ҳуқуқӣ белгиларига кўра фарқ қилади. Айтайлик, буни мазкур турдаги шартноманинг ҳақиқӣ саналмаслиги ҳолларида ҳам кўриш мумкин. Битимларнинг ҳақиқӣ саналиши учун одатдаги қўйиладиган шартлардан ташқари, ҳадада, биринчидан, ашё, мулк ҳуқуқи ёки мулкӣ мажбуриятдан озод қилиш шаклидаги ҳада ашёсини (предметини) аниқ кўрсатиш керак; иккинчидан, ҳада предмети ҳада олувчига ҳада қилувчининг тириклигида топширилиши керак. Шунингдек, юқоридаги учта ҳолат бўйича тузилган шартномалар, албатта, оддий ёзма шаклда тузилиши, кўчмас мулкларни ҳада қилиш эса, айни пайтда, нотариал тасдиқланиши ва давлат рўйхатидан ўтказилиши ҳам керак.

Ҳақиқӣ саналмаслик ҳолати ҳада олувчининг номи ва нарсаси кўрсатилмаган ҳадағи вакил томонидан амалга оширилувчи ишончномаларга ҳам тааллуқли.

2. Шартномада қатнашувчи тарафлар, уларнинг ҳуқуқ ва бурчлари

Шартномада қатнашувчи тарафлар ҳада қилувчи ва ҳада олувчи деб аталиб, ўз навбатида улар фуқаролар, юридик шахслар ва давлат бўлиши мумкин. Ҳада фуқаролик-ҳуқуқий характеридаги шартнома бўлганлиги боис, ҳада қилувчи ва ҳада олувчи муомала лаёқатига эга бўлиши лозим. Баъзан муомала лаёқатига эга бўлмаган шахслар номидан шартномаларни уларнинг қонуний вакиллари тузадилар.

Айни пайтда қонунчиликда истисно ҳолат ҳам мавжуд бўлиб, яъни ФКнинг 29-моддаси, иккинчи қисм, иккинчи бандига асосан олти ёшдан ўн тўрт ёшгача бўлган кичик ёшдаги болалар текин манфаат кўришга қаратилган, нотариал тасдиқлашни ёки давлат рўйхатидан ўтказишни талаб қилмайдиган битимларни мустақил равишда амалга оширишга ҳақлидирлар. Ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган вояга етмаганлар ўзлари мустақил равишда ҳада қилувчи ва ҳада олувчи сифатида қатнашиб, шартномани ўз стипендиялари, иш ҳақлари ва қонунда кўзда тутилган бошқа даромадлари миқдорида тузишлари мумкин. Лекин улар мулк ҳуқуқи асосида тегишли бўлган ашёларни тасарруф қилиш ҳуқуқига эга эмаслар. Бундай битимларни амалга ошириш учун у қонуний вакилларининг розилигини олиши керак. Чунки ҳада уларнинг соишғига зарар етказиши, яширин даромадларга эга бўлишига олиб келиши, пировардида уларнинг ҳуқуқларига салбий таъсир қилиши мумкин. Айрим шахсларга ҳада шартномасини тузишда рад қилиш ва чегаралаш қўйилган (ФКнинг 505-моддаси тартибида).

Қонун эр ва хотинлар ўртасида ҳада шартномаси тузилишини чекламайди. Ҳада қилинган мол-мулк, ашё ёки мулкый ҳуқуқ ҳада олувчининг шахсан ўзигагина тегишли бўлади. Айтайлик, эр-хотиннинг никоҳ давомида (ёки никоҳга қадар) ҳада ҳисобига ортгирган мол-мулклари улардан ҳар бирининг ўз мулки ҳисобланади²⁹. Бинобарин, ундан ҳақ ундиришга ёки бошқача тарзда ўзлаштиришга фақат мулкдорнинг розилиги билангина йўл қўйилади.

Шартнома юзасидан тарафларнинг ҳуқуқ ва бурчлари уни ба-жаришдан бош тортиб, ҳада бекор қилиш жараёнлари билан узвий боғлиқ. Энг умумий ҳодда, ҳада бўйича ҳада қилувчи мулкни ёки унга нисбатан бўлган мулкый ҳуқуқни ҳада олувчига топширишга, ҳада олувчи эса уни қабул қилиб олишга мажбур ҳисобланадилар. Бироқ, айни пайтда, қуйидаги ҳолларда:

биринчидан, ҳада қилувчининг моддий аҳволи жвдций ёмонлашганлиги туфайли, у келгусида ҳада олувчига ашёни ёки мулкый

²⁹ Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси. –Т.: Адолат. 1998.

ҳуқуқни ёхуд мулкӣ мажбуриятдан озод этиш ваъда қилинган шартномани бажаришдан бош тортишга ҳақли. Лекин ҳада қилувчининг бундай аҳволга тушиб қолиши олдиндан маълум бўлмаслиги лозим.

иккинчидан, ҳада олувчи ҳада қилувчининг, унинг оила аъзоларининг ёки яқин қариндошларининг ҳаёти ёки соғлиғига қарши атайлаб жиноят содир қилинган ҳолларда ҳада қилувчи шартномани бажаришдан бош тортишга ҳақлидир (бундай ҳолларда шартномани бекор қилишга суд тартибида йўл қўйилади).

Шуни эслатиш керакки, юқоридаги асослар ҳада қилувчининг айбини истисно этганлиги сабабли, унинг ҳада шартномасини бажаришдан бош тортиши ҳада олувчига бу билан боғлиқ зарарни қоплашни талаб қилиш ҳуқуқини бермайди.

Юқорида айтганимиздек, ҳада бўйича тарафларнинг субъектив ҳуқуқ ва бурчлари ҳада бекор қилиш ва ундан воз кечиш билан узвий боғлиқ. Масалан, ҳада олувчи ҳададан қуйидаги ҳолларда воз кечиши мумкин:

биринчидан, ашёнинг нобуд бўлиши туфайли;

иккинчидан, ашё фуқаролик муомаласида бўлмаганлиги туфайли (ФК, 82-моддаси);

учинчидан, ваъда қилинган ҳаракатларни содир этиш учун чеклашлар мавжуд бўлса.

Бундай мажбуриятлар, одатда, бажариш мумкин бўлмаганлига туфайли бекор қилинади. Бироқ, ашё ҳада қилувчининг қасддан ёки эҳтиётсизлидан содир этган ҳаракатлари оқибатида нобуд бўлса, у ҳада олувчига етказган зарарларни қоплаш мажбуриятини олади.

Ҳада қилувчининг субъектив ҳуқуқлари ҳал қилувчи роль ўйнаганлиги ва шахсга текинга ўтказилганлиги боис, ушбу муносабатларда қонунчилик ҳада қилувчига бир қатор устуворликлар беради. Чунончи, агар ҳада олувчининг ҳада қилувчи учун катта номулкӣ қийматга эга бўлган ҳада буюмга нисбатан муомаласи унинг бутунлай йўқ бўлиб кетиши хавфини солса, ҳада қилувчи ҳада бекор қилишга ҳақли. Демак, бу ҳада олувчининг ҳадага нисбатан виждонан муносабатда бўлишини ва уни сақлаш мажбуриятини юклайди. Шунингдек, манфаатдор шахснинг талабига биноан суд яқка тадбиркор ёки юридик шахснинг банкротлик тўғрисидаги қонун ҳужжатлари қоидаларини бузиб, банкрот деб эълон қилинишдан олдинга бир йил ичида тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ маблағлар ҳисобидан қилган ҳадасини бекор қилиши мумкин. Бу ҳолат, шубҳасиз, кредиторларнинг манфаатларини кўзлаб амалга оширилади.

Ҳада шартномасида ҳада олувчи ҳада қилувчидан олдин вафот этган тақдирда ҳада қилувчининг ҳадаи бекор қилиш ҳуқуқи шарт қилиб қўйилиши мумкин. Бу жиҳатдан ҳадаи шартли битимлар сирасига киритиш мумкин (ФК, 104-моддаси).

Ҳада бекор қилинган ҳолларда ашё ҳада қилувчига, агар у ҳада бекор қиянган пайтда асл ҳолатида сақланиб қолган бўлса, қайтарилиши лозим. Ҳада олувчининг ҳададан олган даромадлари унинг ўз тасарруфида қолади. Дгар ашё учинни шахсларга ўтказилган бўлса, уни қайтаришнинг имкони бўлмайди. Борди-ю, ҳада қилувчи ҳада олувчининг ҳадаи қайтариб бермаслик учун учинчи шахсларга ўтказганлигини исботласа, у ҳада олувчига нисбатан даъво қўзғатиш ҳуқуқига эга бўлади. Агар ашё тарафларнинг ўзаро келишуви асосида ҳада қилувчига қайтарилгудек бўлса, бундай келишувни янгидан тузилган ҳада деб тушуниш мумкин.

Ҳада текинга тузиладиган шартнома бўлгашши боис ҳада олувчи топширилаётган мулкнинг сифатсизлиги ҳақидаги талабларни қўйишга ҳақли эмас. Албатга, топширилаётган ашё сифатсиз, бутсиз, унинг камчиликлари бўлиши мумкин, бироқ бу ҳада олувчининг ҳаёти, соғлиғи ёки мол-мулкига зарар етказмаслиги керак. Бундай ҳолларда ҳада қилувчининг бу ҳақда ҳада олувчини огоҳлантирганлиги исбот қилиниши талаб этилади.

Мазкур шартноманинг ўзига хос жиҳатларидан бири бу ҳада ваъда қилинганда ҳуқуқий ворислик масаласидир. ФК 510-моддасининг мазмунига кўра, ҳада шартномасига мувофиқ ҳада ваъда қилинганда ҳада олувчининг ҳуқуқлари унинг меросхўрлари (ҳуқуқий ворислари) га ўтмайди, ҳада беришни ваъда қилган шахснинг мажбуриятлари эса унинг меросхўрлари (ҳуқуқий ворислари)га ўтади. Демак, ҳада қилишда ҳада берувчининг ваъдаси муайян ҳуқуқий аҳамиятга эга, яъни у келгусида фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларини келтириб чиқаради.

3. Хайр-эҳсон

Ривожланиб бораётган бозор иқтисодиёти муносабатларида. турли-туман шартномалар вужудга келмоқда. Икки ёки ундан ортиқ шахсларнинг фуқаролик ҳуқуқлари ва бурчларини вужудга келтириш, ўзгартириш ёки бекор қилиш ҳақидаги келишувларнинг ҳуқуқий ифодаси, шакли сифатида шартномалар фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар тизимида муҳим ўрин тутмоқда. Ана шундай шартномалардан бири хайр-эҳсондир. Хайр-эҳсон ҳадаининг бир кўриниши бўлиб, бунда қилинадиган ҳада умумфойдали мақсадларга хизмат қилиши билан характерлидир. Демак, хайр-эҳсон кенг

омманинг умумфойдали мақсадларини амалга ошириш учун қилинади. Қонунчилик хайр-эҳсон, асосан, нотижорат субъектларига (даволаш, тарбия, ижтимоий ҳимоя муассасаларига, хайрия, илмий муассасаларига, фонддарга, музейларга, жамоат бирлашмалари, диний, ташкилотларга ва бошқа шунга ўхшаш субъектларга), шунингдек фуқароларга ва давлатга қилиниши мумкинлигини нормалайди. Хайр-эҳсон қилинган мол-мулк келгусида уни қабул қилиб олган шахснинг маблағлари жумласига киради, унинг оцератив бошқарувига ўтади. Жумладан, амалдаги “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги³⁰ қонуннинг 24-моддаси, “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги³¹ қонуннинг 15-моддаси мазмунига кўра, фуқаролар ва меҳнат жамоаларининг ихтиёрий хайр-эҳсонлари мазкур юридик шахслар мол-мулкнинг ташкил топиш манбаларидан ҳисобланади ва улар томонидан тегишли тартибда мустақил тасарруф этилади.

Хайр-эҳсоннинг предмети фуқаролик муомаласида бўлган объектлар, яъни пуллар, қимматли қоғозлар, мол-мулклар, ашёлар, бинолар, иншоотлар (уларнинг бир қисми), автомобиллар ва ҳоказолар бўлиши мумкин. Хайр-эҳсонни қабул қилишга бирор кимсанинг (яъни, учинчи шахснинг) рухсати ёки розилиги талаб қилинмайди.

Хайр-эҳсон қилинган мол-мулк бир қатор шартлар асосида амалга оширилади. Чунончи:

биринчидан, хайр-эҳсон қилувчилар мол-мулкни топшираётганда ундан маълум бир мақсадда фойдаланишни шарт қилиб қўйиши лозим. Масалан, “ҳадя қилинган уй-жойдан фақат болалар яслиси учун фойдаланиш лозимлигини шарт қилишлари мумкин”³². Бундай шарт қўйилмаса, у оддий ҳадя деб ҳисобланади ва ундан ҳадя олувчи мол-мулкнинг вазифасига мувофиқ фойдаланади;

иккинчидан, аниқ мақсадда фойдаланишга мўлжалланган хайр-эҳсонни қабул қилиб олаётган юридик шахс хайр-эҳсон қилинган мол-мулкдан фойдаланиш бўйича амалга оширилган операцияларнинг алоҳида рўйхатини юритиши лозим;

учинчидан, вазият жиддий ўзгарганлиги боис бундай мол-мулкдан кўрсатилган мақсадларда фойдаланиш мумкин бўлмаса, ундан бошқа мақсадда фақат хайр-эҳсон қилувчининг розилиги билан, агар мол-мулкни хайр-эҳсон қилган фуқаро вафот этган бўлса ёки хайр-эҳсон қилган юридик

³⁰ Халқ сўзи, 1999 йил 11 май.

³¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998 йил, 5-6-сон,

³² Сайфуллаев Ф. Ўзбекистон ССРнинг гражданлик ҳуқуқи. Т.2. –Т.: Ўқитувчи. 1988, -18 б.

шахс қайта ташкил этилган ёхуд тугатилган бўлса, бундай ҳолларда суднинг қарорига мувофиқ фойдаланиш мумкин.

ФКнинг 511-моддаси мазмунига кўра, хайр-эҳсон қилинган мулкдан кўрсатилган мақсадда фойдаланмаслик келгусида хайр-эҳсон қилувчига, унинг меросхўрларига ёки бошқа ҳуқуқий ворисига хайр-эҳсонни бекор қилишни талаб қилиш ҳуқуқини беради.